

Het 19e eeuwse herenhuis als ontwerpopgave.
Inzichten in de burgerlijke wooncultuur in Gent en haar banlieue.

Cover illustratie:

Gevelontwerp uit 1797 door J.B. Pisson voor het Hotel Grenier-Wambersie gelegen aan de Recollettenlei.

Goetghebuer, P.J., Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas, 1827

Het 19e eeuwse herenhuis als ontwerpopgave.

Inzichten in de burgerlijke wooncultuur in Gent en haar banlieue.

Cedric D'haese

Promotoren: dr. ir.-arch. Fredie Floré, dr. ir.-arch. Maarten Van Den Driessche
Masterproef ingediend tot het behalen van de academische graad van Master
in de ingenieurswetenschappen: architectuur

Vakgroep Architectuur en Stedenbouw
Voorzitter: prof. dr. Pieter Uyttenhove
Faculteit Ingenieurswetenschappen en Architectuur
Academiejaar 2011-2012

Dankwoord

Als afsluiting van een mooie en boeiende studieperiode heb ik deze scriptie geschreven. Ik moet eerlijk bekennen dat het niet altijd even makkelijk was om mezelf te motiveren en verder te werken, maar met de eindmeet in zicht werd toch de nodige werkvijver gevonden. Nu deze periode van hard labeur tot een einde is gekomen ben ik tevreden en zelfs een beetje fier op mijn geleverde prestatie. Dit is dan ook het geschikte moment om een aantal mensen te bedanken die mij gedurende deze, niet altijd even leuke, momenten gesteund hebben.

Eerst en vooral zou ik mijn promotoren Fredie Floré en Maarten Van Den Driessche willen bedanken om open te staan voor dit onderwerp en mij de kans te geven het uit te werken. Ik zou hen ook willen bedanken voor hun kritische noot, geduld en vele tips bij het nalezen van mijn werk want zonder hun hulp was het heel wat moeilijker geweest om alles tot een goed einde te brengen.

Ten tweede mijn mama, zus, grootouders en Emilia voor hun bijzondere steun, steeds opmonterende woorden en hun blijvend vertrouwen aangezien ik tijdens deze vijf jaren niet steeds de meest voorbeeldige student ben geweest. Maar in het bijzonder toch mijn mama om mij de kans te geven deze studie aan te vatten en mij blijvend aan te sporen om verder te werken.

Deze thesis is het sluitstuk van een mooie periode hier te Gent. Gedurende deze vijf jaar heb ik veel nieuwe, boeiende mensen leren kennen die samen met mij aan deze rit begonnen en die ze nu ook samen met mij afmaken. Elisabeth, Sari, Elke, Tracy, Griet, Sigrid ... we zijn er geraakt! Maar zeker ook dankzij hun steun ben ik er geraakt. We wisten elkaar altijd te motiveren op onze eigen manier, we gaven elkaar steeds dat extra duwtje in de rug en bleven in elkaar geloven, ik wil hen dan ook allemaal bedanken voor deze vijf fantastische jaren.

Cedric

Inhoudsopgave

Inleiding	9
Van verziekte binnenstad naar burgerlijke flaneerplaats	17
Site	21
Het herenhuis in de stad	21
De Franse en Hollandse Periode: 1795-1830	21
De eerste decennia van de Belgische staat: 1830-1860	26
Grootse openbare saneringswerken 1860-1895	36
Het lusthof in de banlieue	42
De architect in de 19 ^e eeuw	45
Opleiding	46
Bibliotheek	50
Architect en...	52
Architectuur	59
Gevelarchitectuur	60
Wetgeving	61
Gevelopstand en afwerking	63
Deuren en poorten	67
Constructie en uitzicht van de opening	67
Schrijnwerk, bovenlichten en afwerking	70
Deurbeslag en accessoires	74
Vensters en ramen	77
Uitzicht van de opening	77
Schrijnwerk	80
Beslag	82
Luiken, persiennes en zonneweringen	83

Inleiding op de voornaamste bouwstijlen in Gent	86
Empire 1795-1840	86
Neoclassicisme 1830-1900	87
Neostijlen 1850-...	88
Neogotiek 1860-...	89
Eclecticisme 1890-...	90
Planopbouw	91
La maison de bourgeoisie ou de rentier	93
La maison de maître ou hôtel	97
Type 1	98
Type 2	104
La maison de campagne	106
Interieur	111
Het burgerlijke interieur, spanningsveld tussen publiek en privaat	112
Inkleding van het interieur	114
Vaste interieurelementen	118
Vloerens: tegels, mozaïeken en houten vloeren	119
Lambriseringen en binnendeuren	127
Schoorsteenmantels	129
Ornamenten en lijsten in Sierstucwerk	132
Binnentrappen: de trapkolom, balustrade en traplicht	135
Kleurenschema	138
Keukens	141
Toilet- en badkamers.	143
Conclusie	147
Herkomst afbeeldingen	152
Bibliografie	157

Inleiding

Als toekomstige architecten is het belangrijk dat we bewust zijn van het feit dat, met de beperkte nog bebouwbare oppervlakte die ons in Vlaanderen nog rest, we in de toekomst meer en meer zullen renoveren in plaats van nieuwbouw te realiseren. Door de steeds toenemende vraag om te verdichten en te renoveren komt in onze historische steden een grotere druk te liggen op het gebouwde patrimonium. De meest prominente en historisch belangrijke gebouwen kunnen meestal genieten van een bescherming maar deze vormen slechts een fractie van het totale historische gebouwenpakket dat bijdraagt tot de sfeer en de charme van onze steden. Vandaag lijkt het dan ook de normaalste zaak dat bij de renovatie van deze onbeschermd panden een volledige Tabula rasa wordt gepleegd op interieur en gevel. Een soort façadisme met een achterliggend, volledig gestripte ruwbouw. Hierdoor gaat enorm veel bouwkundig erfgoed verloren dat een stille getuige was van onze wooncultuur. Het verdwijnen van deze historische lagen in, op en rond deze gebouwen zorgt eveneens voor een beperking van het beschikbare materiaal voor toekomstige studies en generaties waardoor kennis over onderliggende relaties, constructiewijzen, materiaalgebruik, bewerkings- en afwerkingsmethodes, ... deels verloren gaat. Dit ene uiterste van de balans is echter niet beter dan het andere, waarin voor een volledige bescherming van het patrimonium wordt gekozen waardoor hedendaagse architecten nog erg weinig ontwerpvrijheid krijgen. In deze studie zal getracht worden om vanuit een ontwerpersblik informatie op te sporen, samen te brengen en kritisch te lezen, zodat je als ontwerper geconfronteerd met de verbouwing van een dergelijk type gebouw, notie krijgt van de beschikbare informatie. Hierdoor kan een beter geïnformeerde omgang met deze huizen ontstaan waardoor

ook met een andere ontwerpvisie naar de verschillende gebouwelementen zal gekeken worden. Het is in geen geval de bedoeling een handleiding te maken voor de technisch perfecte renovatie volledig in lijn met de voorschriften van de dienst erfgoed, maar om een bewustwording van de oorspronkelijke ontwerpopgave in al haar complexiteit en gelaagdheid te verkrijgen.

Deze scriptie zal zich toespitsen op Gent en haar voorsteden als onderzoeksterrein daar Gent de eerste geïndustrialiseerde stad op het Europese vasteland was en hierdoor een voorbeeldrol in het negentiende eeuwse België zou spelen.¹ Dit hield in dat Gent de eerste stad was waar door middel van industrie grote kapitalen werden verdiend door een nieuw segment van de maatschappij. Dit kapitaal werd dan ook ingezet om een nieuwe woning te realiseren die voldeed aan de nieuw verkregen plaats in de maatschappij. Er zal specifiek ingegaan worden op de periode tussen 1795 en 1895. Het uitbreken van de Franse revolutie in Parijs in 1789 heeft als gevolg dat België in 1795 bij Frankrijk werd geannexeerd. De start van deze nieuwe overheersing wordt eveneens als startdatum voor de onderzoeksperiode aangenomen. Als einddatum wordt gekozen voor 1895 omdat de invoering van het algemeen stemrecht een einde maakt aan de 65 jarige machtsperiode van de Gentse liberalen.² Eveneens kondigde het de start van de ambtstermijn van Emile Braun als burgemeester aan, die in de aanloop naar de wereldtentoonstelling van 1913, Gent haar definitieve burgerlijke karakter zou geven.³

Het is opvallend dat in de uitgebreide en uiteenlopende literatuur over Gent, de nadruk voornamelijk op Gent als middeleeuwse stad enerzijds en op de periode van 1913 tot nu anderzijds ligt. Hierin is eveneens een massa aan informatie beschikbaar over Gent in de negentiende eeuw. Deze gaat

1 Decavele, J., Pairon, E., Van de Wiele, J., Een vreemde eend in de Belgische bijt, Gent in de periode 1830-1860, Gent, 1980, p. 5, 10

2 Decavele, J., Capiteyn, A., Van Coile, C., Vanderlinden, H., Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895, Gent, 1983, p. 8

3 Decavele, J., Capiteyn, A., Van Coile, C., Vanderlinden, H., Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895, Gent, 1983, p. 16

echter grotendeels over Gent als opkomende industriestad met nadruk op de veranderde economische situatie, het fabrieksgebouw als nieuwe typologie, werk- woon- en leefomstandigheden van de arbeidersbevolking, openbare burgerlijke gebouwen en de publieke ontspanningswereld. Zo zijn er historische studies als de reeks *Bouwen door de eeuwen heen*⁴, *Een stad in opbouw, Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*⁵, *Gent en Architectuur. Trots, schande en herwaardering in een overzicht*⁶, *Gent, apologie voor een rebelse stad*⁷. Hiernaast zijn er ook werken die specifiek op de 19^e eeuw ingaan *De Gentse gordel : stadsvernieuwing in de 19e eeuwse volksbuurten*⁸, *Een vreemde eend in de Belgische bijt, Gent in de periode 1830-1860*⁹, *Torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*¹⁰, *Deftig Vermaak, ijdel Vertier. Stedelijkheid en burgerlijke ontspanning in het 19^e eeuwse Gent*¹¹ en verschillende architectuurgidsen zoals deze van Brepols¹².

Wanneer men meer informatie wil over de eigenlijke woonvoorzieningen en -cultuur van de burgerij is deze vrij beperkt. Er zijn natuurlijk uitzonderingen zoals *De 19^e eeuw in België Architectuur en Interieurs*¹³, *Bijdragen tot de stadsontwikkeling in Gent 1560 – 1990*¹⁴, de onderhoudshandleidingen,

4 X, *Bouwen door de eeuwen heen*. Inventaris van het cultuurbezit in België. Deel 4nb Bogaert Chris: Historische en stads geografische evolutie van Gent, 1979, p. 198-199.

5 Dambruyne, J., Bral, G., Rambaut, A., *Een stad in opbouw Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Gent, 1992

6 Van Cleven, J., *Tussen burgerlijke romantiek en grootstedelijke realiteit*, in *Gent en Architectuur. Trots, schande en herwaardering in een overzicht*, olv N. Poulain, p 91-109, Brugge, 1984

7 Van Doorne, G., *Architectuur als visuele taal van een stedelijke cultuur*, in *Gent, apologie voor een rebelse stad*, o.l.v. J. Decavele, p 373-396, Antwerpen, 1989

8 Joos, L., *De Gentse gordel : stadsvernieuwing in de 19e eeuwse volksbuurten*, Gent, 1988

9 Decavele, J., Pairon, E., Van de Wiele, J., *Een vreemde eend in de Belgische bijt, Gent in de periode 1830-1860*, Gent, 1980

10 Decavele, J., Capiteyn, A., Van Coile, C., Vanderlinden, H., *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*, Gent, 1983

11 Tyssens, J., *Deftig vermaak, ijdel vertier. Stedelijkheid en burgerlijke ontspanning in het 19^e eeuwse Gent*, Gent, 2009

12 Laporte, D., *Brepols Architectuurgids Gent*, Turnhout, 1994

13 Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., *De 19^e eeuw in België Architectuur en Interieurs*, Tielt, 1994

14 Coene, A., De Raedt, M., *Bijdragen tot de stadsontwikkeling van Gent 1560-1990*, Gent, 1990

specifieke studies en uitgaven ten gelegenheid van open monumentendag, uitgegeven door de dienst monumentenzorg en stadsarcheologie. Enkele voorbeelden hiervan zijn *Vensters, zeven eeuwen techniek en esthetiek*¹⁵, *Monumenten verdienen onze zorg, Gevelafwerking*¹⁶, *Onderhoud van houten vloeren*¹⁷, *Kalksteen! Kalk! Kalkmortel! Krijt! Plaaster! Pleister! Gips! Stuc!*¹⁸ ... Maar ook de verschillende 19e eeuwse werken zowel boeken als tijdschriften die onder meer de eigentijdse architectuur tonen zoals *Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas*¹⁹ en *L'Emulation*. Het merendeel van de bestaande literatuur bestaat echter uit een stijlanalyse gezien vanuit het gezichtsveld van de historicus met steeds dezelfde gemodificeerde informatie. Hierin wordt een weinig diepgaand verhaal verteld dat niet veel toevoegt aan de reeds aanwezige basiskennis over de nog in grote getale aanwezige herenhuizen in Gent. Wel is er een vaak nadrukkelijke aanwezige vraag dat verder onderzoek naar de typologie van herenhuizen noodzakelijk is, zoals in de architectuurgids van Brepols bij een Herenhuis op de Coupure Links “*Van dit type rijk gedecoreerde gebouwen uit de tweede helft van de 19de eeuw telt Gent nog verscheidene goed bewaarde voorbeelden die echter tot nog toe nooit grondig werden bestudeerd...*”²⁰ of zoals in de monografie over Gents architect J.B. Pisson “*Een doorgedreven studie van het leven en werk van architecten, ingenieurs en kunstenaars uit de 18de en 19de eeuw zou ongetwijfeld bijdragen tot het schetsen van een meer globaal beeld van het architectuurlandschap in deze boeiende tijd.*”²¹

15 Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993

16 X, Monumenten verdienen onze zorg, Gevelafwerking, Gent

17 X, Monumentenwacht Vlaanderen vzw, Onderhoud van houten vloeren, 2008

18 Everaert, G., Twee (on ?)bekende Gentse ornamentisten in Kalksteen! Kalk! Kalkmortel! Krijt! Plaaster! Pleister! Gips! Stuc!, Gent

19 Goetghebuer, P.J., *Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas*, 1827

20 Laporte, D., Brepols Architectuurgids Gent, Turnhout, 1994, p. 182

21 Van Tyghem, F., Jean-Baptiste Pisson (1763-1818). Architect, meester-timmerman en aannemer, 2011, p. 362

Opbouw, Methodologie en Bronnen

De studie is opgebouwd uit vier grote delen die samen het verhaal vertellen over het destijds ontwerpen van herenhuizen.

Het eerste deel is een korte historische schets van Gent in de 19^e eeuw om zo een beeld te schetsen van de belangrijkste sociale en economische gebeurtenissen in Gent en de effecten die deze teweegbrengen in de maatschappelijke structuur.

Het tweede deel zal de stedenbouwkundige evolutie van Gent tijdens de 19^e eeuw behandelen om zo een beeld te krijgen van de situering van de herenhuizen in het stadsweefsel. Verder wordt gekeken naar de invloed van de installatie van de burgerlijke stad; de oprichting van instellingen zoals een schouwburg, gerechtshof, universiteit, ... op de inplanting van deze woningen. In dit deel wordt gekeken naar de rol van de architect in deze stadsplanning, wat zijn opdracht juist inhield en vooral het waar en het waarom van het oprichten van nieuwe straten en wijken.

Het derde deel zal specifiek ingaan op de figuur van de architect in de 19^e eeuw te Gent. Waar had hij zijn opleiding genoten en welk soort opleiding was dit? Uit welk soort bronnen was zijn persoonlijke bibliotheek opgebouwd? We weten dat de architect tijdens de 19^e eeuw niet louter ontwerper was maar welke andere beroepen vervulde hij nog? Wat hield de opdracht tot het ontwerpen van een herenhuis nu juist in?

Het vierde deel zal ingaan op de architectuur in al haar deelaspecten en de rol die de architect hierin vervult.

Het eerste hoofdstuk van dit deel gaat in op de gevelarchitectuur. Welk belang had het representatieve karakter van de gevel in deze periode? Welke invloed hadden de besluiten en reglementen uitgevaardigd door het stadsbestuur op de gevelarchitectuur? Welk soort gevelafwerking werd er toegepast in de 19^e eeuw en hoe er werd omgegaan met de vormgeving en uitvoering van ramen, deuren en ornamenten? We sluiten af met een kort

overzicht van de verschillende bouwstijlen die in Gent tijdens de 19^e eeuw voorkwamen.

In het tweede hoofdstuk over de planopbouw gaan we in op het feit dat een typologische onderverdeling kan gemaakt worden op basis van de gevel; afmetingen, indeling ... maar ook op basis van het plan; plaats van toegang, aanwezige ruimtes, circulatie ... Er zal eveneens onderzocht worden of de veranderende sociale verhoudingen een neerslag hebben op de indeling van het plan? Naast de bestaande circuits in deze gebouwen zullen ook een aantal woonscenario's zoals het ontvangen van gasten, koken en baden bekeken worden.

In het derde hoofdstuk wordt ingegaan op het interieur. Welk effect had de confrontatie van het beroep van architect met dit van decorateur op de opdracht voor het ontwerp van het burgerlijk interieur? Ook in de intieme leefwereld van het gezin speelde representatie een belangrijke rol. Welke rol was dit juist en hoe vertaalde deze zich in de ontwerpopdracht? In welke verhouding komt dit representatieve voor ten opzichte van het intieme daar het interieur een belangrijke sociale plek was? Hoe wordt dit representatieve gematerialiseerd in het interieurontwerp? Welke materialen en interieurelementen zullen een vast onderdeel worden van dit 19 eeuwse interieur? Heeft de industrialisatie een invloed op dit interieur door de opkomst van specifieke beroepen of standaardisatie? Zegt het interieur soms meer dan het plan over hoe men leefde tijdens deze 19^e eeuw? Hoe vergaren we hier nu juist informatie over aangezien dit de eerste laag is die uit de schil van het huis wordt verwijderd?

Het verzamelen van materiaal voor deze thesis was een ware sprong in het diepe. Als leek op dit gebied was het niet eenvoudig om een beeld te krijgen over welke informatie nu juist beschikbaar was en waar deze zich dan ook bevond. Bij het opstarten van het onderzoek werd eerst naar algemene informatie over het bouwen in België tijdens de 19^e eeuw gezocht. Toen de keuze gemaakt werd om specifiek in te gaan op Gent als onderzoeksgebied

werd terug eerst beroep gedaan op de universiteits-, stads- en familiale bibliotheken. Uit deze basisinformatie kwamen dan de eerste linken tevoorschijn naar nieuw materiaal dat zich in het stadsarchief, de collecties van de universiteitsbibliotheek, de bibliotheek van het stadsarchief en in privécollecties bevond. Ter ondersteuning van het materiaal in deze studie moesten dus ook ten eerste enkele voorbeelden gezocht worden die door hun specifieke karakter telkens een overlap zouden hebben met een aanzienlijk deel van het gebouwde patrimonium in Gent. Een fietstocht door Gent zorgde al voor een eerste beeld van de verschillende types herenhuizen waarnaar gezocht moest worden. Door dit te combineren met de reeds bekomen informatie over de staduitbreidingen kwamen al snel enkele goede voorbeelden naar voor. Om nu de bouwaanvragen, met mogelijks de gevel en plantekeningen van deze panden, te bekomen die zich in het stadsarchief bevinden zijn er twee mogelijkheden. De eerste mogelijkheid was om toestemming te verkrijgen van de huidige eigenaar, huurder of nakomelingen van de oorspronkelijke architect om de noodzakelijke gegevens bij het kadaster op te vragen om dan hiermee naar het stadsarchief te gaan. De tweede optie was om zelf verder te gaan bekijken wanneer deze panden net waren gerealiseerd om zo de papierstapel voor de kadastergegevens te beperken. De website van het VIOE bleek hiervoor het ideale onderzoeksmiddel, wanneer je nu deze gegevens, constructiedatum en straatnaam, combineerde met een online beschikbaar document van de aanwezige bouwaanvragen in het stadsarchief konden deze documenten ook opgevraagd worden. Voor sommige huizen liep deze weg echter dood maar kon de nodige informatie dan via de Atlas Goetghebuer bekomen worden. Er werd ook contact opgenomen met verscheidene personen zoals André Coene, Martine De Raedt, Norbert Poulain, Mario Baeck, Guido Everaert, Magda Poppe, Yana Frauke Vandriessche, Storm Calle, Linda Van Santvoort... om extra informatie en nuttige linken te verkrijgen. Ondertussen werd ook het werk in de bibliotheken verdergezet vaak ondersteund door handige tips van derden die een beter beeld hadden op de beschikbare informatie. De collectie vliegende bladen van de universiteitsbibliotheek werd doorgenomen

in de zoektocht naar oorspronkelijke productcatalogussen, -reclame en oorspronkelijk beeldmateriaal. Hiernaast werd eveneens een bezoek gebracht aan de tentoonstelling in het STA°M over het werk van Edmond Sacré om een beter beeld te krijgen van het leven in de stad en ook de collecties van de Vlaamse musea werden geraadpleegd als extra bronnenmateriaal.

Van verziekte binnenstad naar burgerlijke flaneerplaats

Deze korte inleidende historische schets werd gebaseerd op teksten uit volgende boeken: *Een vreemde eend in de Belgische bijt. Gent in de periode 1830-1860*²², *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*²³, *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België*²⁴, *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*²⁵ en *De Opera van Gent : het Grand Théâtre van Roelandt*.²⁶

De ontwikkeling die de stad Gent doormaakte wordt gekenmerkt door de steeds machtiger en invloedrijker wordende burgerij tijdens de 19de eeuw. Welke een steeds dominantere rol in het stadsgebeuren zou gaan spelen.

Met de Franse revolutie van 1789 was er een revolutionaire wervelstorm ontstaan die zijn weg baande door geheel Europa. Deze zorgde ervoor dat eind 18^e eeuw vele Europese mogendheden op hun grondvesten daverden. Zo ook de Noordelijke- en Zuidelijke Nederlanden waar de reeds vroeger ontstane spanningen, door de Franse revolutie ook hier hun effect niet zouden missen. Het toenmalige Belgische grondgebied; het prinsbisdom Luik en resten van de Oostenrijkse Nederlanden; werd in 1794 door de Fransen veroverd en

22 Decavele, J., Pairon, E., Van de Wiele, J., *Een vreemde eend in de Belgische bijt, Gent in de periode 1830-1860*, Gent, 1980

23 Decavele, J., Capiteyn, A., Van Coile, C., Vanderlinden, H., *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*, Gent, 1983

24 X, *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Deel 4nb Bogaert Chris: Historische en stads geografische evolutie van Gent*, 1979

25 Van Loo, A. 2003: *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 2003

26 Lootens, P., Decavele, J., De Clercq, L., e.a., *De Opera van Gent : het Grand Théâtre van Roelandt, Philastre en Cambon architectuur, interieurs, restauratie*, Tielt, 1993, p. 78-79

bezet. Waarna deze onder Frans bewind werden samengevoegd tot Les Départements Réunis om tenslotte bij Frankrijk geannexeerd te worden in 1795. De oude klassenmaatschappij werd vernietigd en de invloed van de Kerk aan banden gelegd. Er werden instellingen, bepalingen en beheersinstrumenten ingevoerd die cruciaal zouden zijn voor de ontwikkeling van de architectuur en stedenbouw in België, zoals riolering, openbare veiligheid, rooilijnen en nieuwe hygiënische normen. Ieder departement kreeg bovendien zijn eigen hoofdstad en voor het nieuw gevormde Scheldepartement zou dit Gent zijn.²⁷

Economisch en politiek gezien was op het einde van de 18de eeuw Gent echter nog slechts een schim van de eertijds machtige en welvarende middeleeuwse stad. Maar de opkomende industrialisatie en totale economische ommekeer die hieruit voortvloeide zouden spoedig zorgen voor een ingrijpende kentering en terugkeer naar vroegere voorspoed. De gemechaniseerde katoennijverheid maakte van Gent, het Manchester van het continent, de belangrijkste industriestad van Vlaanderen. Dit door de inzet van mensen zoals Lieven Bauwens, Felix de Hemptinne en Ferdinand Lousbergs. Tijdens de economische stroomversnelling zou het maatschappelijk beeld enorme veranderingen ondergaan. Heel wat mensen werden in de nieuwe bedrijven tewerkgesteld, zodat een uitgebreid arbeidersproletariaat ontstond. Deze constante bevolkingstoename had ook een uitbreiding van de bebouwde oppervlakte als gevolg. De expansieve katoenindustrie zorgde ervoor dat de industriële burgerij steeds machtiger werd. Bovendien nam zij het Frans als voertaal aan waardoor de bestaande kloof met de arbeiders, die een van de lokale Nederlandse dialecten spraken, versterkt werd.

Tussen 1814 en 1830 werd Gent terug onder Hollands bewind geplaatst wat een gunstig effect als resultaat zou hebben. In 1816 werd de

27 Van Loo, A. 2003: Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen, 2003, p. 18

rijksuniversiteit gesticht, deze zou niet alleen op intellectueel maar ook op bouwkundig vlak een sterke stempel op de stad drukken. In de periode na 1820 kregen de Gentse katoennijveraars eveneens actieve steun van koning Willem I, onder meer onder de vorm van de uitbouw van het kanaal Gent-Terneuzen, het verkrijgen van overzeese afzetgebieden, de industriële tentoonstelling van 1820 en vele ander stimuli voor nijverheid en tuinbouw. De economie werd hierdoor sterk gestimuleerd en de burgerij ging zich overwegend Oranjegezind opstellen. Het heersende kiesstelsel was uitsluitend voordelig voor bezitters en in Gent, in tegenstelling tot de rest van Vlaanderen waar dit nog steeds de renteniers en clerus waren, waren dit de ondernemers. Hierdoor zouden zij in het bestuur van de stad, het maatschappelijk- en economisch leven nu een dominerende rol gaan spelen naast de adel en de intellectuele elite.

Gent was een industrieel en orangistisch eiland ten midden van het nog agrarische en klerikale Vlaanderen toen in augustus 1830 een revolutie in Brussel ontstond. Hierbij werd het Hollandse leger verslagen en de onafhankelijkheid uitgeroepen. Deze actie werd door de Gentse burgerij dan ook niet met groot enthousiasme onthaald, want zelfs na de definitieve afscheiding bleven zij hun orangistische politiek verderzetten. Dit met als voornaamste doel het veiligstellen van hun afzetmarkten die de stad haar glorie van weleer hadden terug gegeven. Pas na 1839 met het verdrag der XXIV artikelen tussen België en Nederland, doofde de orangistische beweging uit, toch bleef ook toen de oppositiegeest van de Gentse burgerij nog erg levendig. In tussentijd ging de onstuitbare groei van Gent door en werd het één van de leidende textielcentra van Europa.

Onder het Belgisch bewind werd de grondslag gelegd voor het uitzicht van de Gentse binnenstad dat ook nu nog herkenbaar is. Bekende gebouwen zoals het Casino, het Gerechtshof, de Opera, het Stapelhuis, de gietijzeren spits van het Belfort, de Sint- Anna Kerk, het slachthuis en de militaire rijkschool werden bijna allemaal tegelijk geconstrueerd. De resten van de oude

Vlaamse tijd werden gesloopt en de oude houten gevels verdwenen. Ook de industrialisatie drukte haar stempel op het stadsbeeld. Fabrieksschouwen rezen hoog boven de huizen en monumenten uit en het toenemend aantal arbeiders had ertoe geleid dat de oude binnenstad vrijwel volledig was volgebouwd. Ieder vrij oppervlak werd ingepalmd tot de binnenkoeren van herenhuizen toe. Het resultaat hiervan was een aaneenschakeling van sloppen- en arbeidersbuurten met slechte hygiënische omstandigheden als gevolg.

De afschaffing van het octrooirecht in 1860 onder druk van de burgerij, ten gevolge van de schrijnende levensomstandigheden in de binnenstad, was het startsein voor een razendsnelle en onomkeerbare ontwikkeling. De oude stadswallen en grachten werden gedempt en de overbodig geworden stadspoorten werden één voor één gesloopt. Een horizontale expansie en ontwikkeling van de stad buiten het eeuwenoude keurslijf werd hierdoor mogelijk gemaakt. Rondom de oude driehoekige kern verrezen in een razend tempo nieuwe buurten en op 25jaar tijd legde men meer straten en boulevards aan dan in de twee voorgaande eeuwen samen. Ook nieuwe fabrieken konden nu buiten de stadswallen op goedkope gronden worden opgericht waardoor de arbeidershuisvesting eveneens naar de periferie verhuisde. Op deze manier werd de binnenstad gesaneerd en werden de eerste stappen naar haar definitief burgerlijk karakter gezet. Vanaf 1883 onderging het stadscentrum opnieuw een aantal wijzigingen onder invloed van het Zollikofer-De Vigneplan, waardoor onder meer een rechtstreekse verbinding tussen het centrum en het zuidstation werd gevormd. De definitieve burgerlijke aanblik van de stad zou pas verkregen worden tijdens de ambtstermijn van burgemeester Braun en dit in aanloop naar de wereldtentoonstelling van 1913.

Site

Dit tweede deel zal de stedenbouwkundige evolutie van Gent tijdens de 19e eeuw behandelen om zo een beeld te krijgen van de situering van de herenhuizen in het stadsweefsel. De invloed van de installatie van de burgerlijke stad; de oprichting van instellingen zoals een schouwburg, gerechtshof, universiteit, ... op de inplanting van deze woningen zal eveneens bekeken worden. In dit deel wordt gekeken naar de rol van de architect in deze stadsplanning, wat zijn opdracht juist inhield maar vooral naar het waar en het waarom van het oprichten van nieuwe straten en wijken.

Het herenhuis in de stad

De Franse en Hollandse Periode: 1795- 1830

In de periode 1795-1830 bleef de burgerij zich hoofdzakelijk vestigen in diezelfde delen van de stad waar ook de 18^e eeuwse burgerij zich destijds had gevestigd. Deze voorgaande generatie had in het handelscentrum prachtige stadspaleizen laten oprichten zoals op de Kouter, de Veldstraat, de Poel ... Aangezien in deze periode het handelscentrum niet was verschoven en de 18^e eeuwse stadspaleizen nog steeds het aanzien genoten als ten tijde van hun oprichting bleven deze stadsdelen in het eerste kwart van de 19^e eeuw aantrekkelijk voor de bouw van nieuwe woningen voor de burgerij. De favoriete flaneerplaatsen van de burgerij waren eveneens in deze stadsdelen gesitueerd, welke met name voor deze eerste periode de Kouter was . Dit flaneren was een van de favoriete bezigheden van de negentiende eeuwse burgerij. Het uiterlijke vertoon dat hiermee samenging was vaak belangrijker

dan de wandeling op zich. Piekfijn uitgedost rondwandelen, de heren in kostuum met hoed, de dames in lange jurk met hoed en parasol, was een teken van rijkdom. Men wilde zien, maar vooral gezien worden en dit het liefst tegen een achtergrond die de waarden van hun klasse verbeelde.²⁸ *“La place d’Armes est située au centre de Gand; aussi est-elle la plus fréquentée; et ce n’est pas un tableau indigne du regard de l’observateur que le rassemblement que présente cette promenade par un beau jour. Là, dès que l’absence de soleil fait oublier celle des arbres accourent des points les plus reculés de la ville tout ce que la naissance a de plus grand, la gloire de plus cher, la beauté de plus séduisant; et, dans une étendue bien moindre que la place Vendôme, on voit errer pêle-mêle des princes, des villageois, des ministres,, des généraux, des soldats, des hommes célèbres, des inconnus, des baronnes en plumes et des grisettes à mantes noires.”*²⁹

Fig 1. De burgerij kwam in de late voormiddag op de kouter flaneren om er bloemen te kopen, openluchtconcerten bij te wonen en om te bewijzen dat ze personeel hadden die voor hen het eten klaarmaakten.

28 Tyssens Jeffrey, Deftig vermaak, ijdel vertier: Stedelijkheid en burgerlijke ontspanning in het 19de-eeuwse Gent, Gent, 2009, p. 40

29 Claey, P., Notes et Souvenirs Tome deuxième, Gent, 1904, p. 173

De industriële revolutie had vanaf eind 18e eeuw de huiselijke arbeid op het platteland sterk benadeeld, waardoor vele mensen werk zochten in de opkomende industrie. Het historische centrum zou hierdoor niet alleen bevolkt worden door de burgerij maar ook door een enorme groep nieuwe arbeiders aangetrokken door de nieuwe industrie, die zich voornamelijk in het centrum van de steden had gevestigd. Dit zorgde ervoor, samen met het gunstige economische klimaat dat ontstaat vanaf 1815 door de aansluiting bij Holland, dat Gent een enorme bevolking aangroeide. Daar in deze periode er eveneens een tol werd geëist op ingevoerde voedingswaren had men er alle voordeel bij zoveel mogelijk landbouwgronden binnen de stadswallen te behouden. Op deze manier konden producten een grotere winst op de markt genereren in vergelijking met ingevoerde producten, wier concurrentiepositie zo verzwakt werd door de extra tol aan de stadspoorten. Voor de huisvesting van deze stroom van arbeiders werden in de eerste plaats dan ook niet de landbouwgronden volgebouwd met nieuwe woningen, doch wel de ingesloten binnenterreinen van de bouwblokken.³⁰

Kenmerkend voor deze periode waren dus de vele inbreidingen en veranderingen die in het historische stadscentrum werden uitgevoerd. Tussen en rond de woningen van de leidende klasse waren zo enorme massa's arbeiderswoningen en beluikhuisjes verschenen. Bovendien werden, tijdens de Franse periode (1795-1815), alle kerkelijke bezittingen aangeslagen en verkocht als nationaal goed. Waardoor vele kloosters en abdijen werden ingericht als gebouwen voor de opkomende industrie of afgebroken om plaats te maken voor nieuwe programma's. Zo werd in 1797-1799 het Recolletenklooster afgebroken om plaats te maken voor het nieuw in te richten Koophandelsplein. Waarmee in de volgende jaren veranderingen en nieuwbouw gepaard gingen aan het Koophandelsplein zelf, de Recolletenlei, de Kouter, de Nederkouter, de Veldstraat, de Hoogpoort, ... In 1822 werd eveneens gestart met de eerste

30 Van Audenaerde Frank, *Ontstaan en groei van de Gentse Maatschappij voor de Huisvesting*. Onuitgegeven proefschrift tot het behalen van de graad van burgerlijk ingenieur architect, R.U.G. 1983-1984, p. 9

verbreding van de Brabantdam, welke de eerste in rij zou zijn van de vele urbanistische projecten die in de loop van de 19^e eeuw zouden volgen.

Fig 2. Het Recolletenklooster dat in 1797-1799 zou afgebroken worden om plaats te maken voor het nieuw in te richten Koophandelsplein. Op deze plek zou vanaf 1836 eveneens het nieuwe Palais de Justice opgericht worden.

In deze eerste drie decennia van de 19^e eeuw was hierdoor een intense verdichting van het stadsweefsel opgetreden, van 55 161 mensen op 200ha in 1801 naar 86 564 mensen op 216ha in 1834³¹. De materiële en hygiënische omstandigheden die zo in en rond de vele arbeiderswoningen waren ontstaan, waren erg miserabel en zorgden voor het ontstaan van een voortdurend dreiging van epidemieën. Deze slechte leef condities zouden in de volgende jaren de directe aanleiding zijn voor de burgerij om het historische stadscentrum te verlaten.

Deze verdichting van het stadsweefsel is duidelijk merkbaar wanneer men de kaarten uit het begin en het einde van deze periode naast elkaar plaatst. De twee stadsplattegronden zijn ei zo na identiek; binnen de stadsomwalling is er haast geen uitbreiding van het gebouwde oppervlak te bemerken, alleen de opvallende lege vlek van het afgebroken Recolletenklooster duid op de ingrijpende veranderingen die gebeurd waren.

31 Joos, L., De Gentse gordel : stadsvernieuwing in de 19e eeuwse volksbuurten, Gent, 1988, p. 9

Fig 3. Plan van Gend, gemeeten en gegraveerd in't jaer 1796 door G. Goethals

Fig 4. Plan Routier de la ville de Gand divisé en V sections 1829

De eerste decennia van de Belgische staat: 1830-1860

De expansieve groei van de katoenindustrie in de voorgaande periode had de industriële burgerij steeds machtiger gemaakt en uiteindelijk hadden ze hierdoor ook het stadsbestuur in handen gekregen. Dit zou ertoe leiden dat tot aan de afschaffing van de octrooirechten in 1860 de nadruk in de stadsontwikkeling vooral op de uitbouw van een monumentaal bouwkundig patrimonium ten diensten van de burgerij zou liggen. De periode onmiddellijk na 1830 zou voor de stad Gent dan ook erg bepalend zijn voor het verdere verloop van de stadsontwikkeling. Het is namelijk in deze decennia dat de basis werd gelegd van het aangezicht dat de Gentse binnenstad nu nog steeds draagt.³²

Monumentale bouwwerken werden gerealiseerd om te voorzien in de nood aan officiële gebouwen voor de nieuwe Belgische staat³³ maar ook als infrastructuur voor het publieke leven van de burgerij: het Justitiepaleis, de Koninklijke Opera, het Casino, de universiteitsaula, het Zuidstation,... Bovendien werden bijna al deze gebouwen ontworpen door stadsbouwmeester Louis Roelandt (1786-1864) die hierdoor een duidelijke stempel op de periode drukte. Ondanks de vele nieuwe gebouwen bleef het middeleeuwse stratenplan met zijn vele smalle straatjes en steegjes in het centrum grotendeels behouden. Van een echte expansie is er in deze periode nog geen sprake, wel van een invulling van de open ruimten binnen de oude verdedigingsgrachten. Men ging van 86 564 mensen op 216ha in 1834 naar 106 641 mensen op 245ha in 1856.³⁴

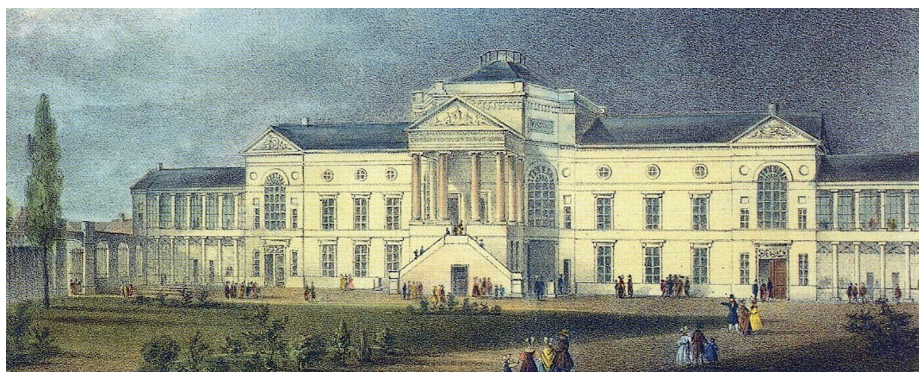
32 Decavele, J., Pairon, E., Van de Wiele, J., Een vreemde eend in de Belgische bijt, Gent in de periode 1830-1860, Gent, 1980, p. 10

33 Decavele, J., Pairon, E., Van de Wiele, J., Een vreemde eend in de Belgische bijt, Gent in de periode 1830-1860, Gent, 1980, p. 24

34 Joos Luc, De Gentse gordel : stadsvernieuwing in de 19e eeuwse volksbuurten, Gent, 1988, p. 9

Omstreeks 1830 startte men met de heraanleg van de in 1751-53 gegraven Coupure. Hierlangs werd het Casino, naar de plannen van Roelandt, opgericht en in 1837 ingehuldigd.³⁵ Het gebouw zou gedurende de hele 19e eeuw de befaamde Gentse Floraliën huisvesten. Men kon er bovendien wandelen in de mooie tuin, genieten van een kioskconcert of deelnemen aan de vele feesten in de verschillende zalen. Zo werd het Casino samen met de rustieke omgeving van de Coupure één van de favoriete flaneerplaatsen

Fig 5. Het nu verdwenen Casino aan de Coupure dat ontworpen werd door Louis Roelandt in 1837

van de burgerij uit de eerste decennia van deze periode.³⁶ *“La Coupure est une promenade charmante. Le beau temps y avait attiré une foule prodigieuse dimanche dernier. Tout ce que Gand a de femmes jolies et des jeunes élégants s’y étaient rendus. Il y avait des toilettes très brillantes; on à même aperçu quelques bokeys de l’autre côté de l’eau et l’arrivée de la barque de Bruges n’a pas peu contribué à faire de tout cela un spectacle vraiment pittoresque.”*³⁷ De Coupure verkreeg hierdoor ook een reputatie die buiten Gent bekend werd, zo las men in reisgidsen als de Baedeker dat het op de coupure ‘s avonds goed wandelen was.³⁸

35 Decavele, J., Pairon, E., Van de Wiele, J., Een vreemde eend in de Belgische bijt, Gent in de periode 1830-1860, Gent, 1980, p. 36

36 Tyssens, J., Deftig vermaak, ijdellertier : Stedelijkheid en burgerlijke ontspanning in het 19de-eeuwse Gent, Gent, 2009, p. 40

37 Claeys, P., Notes et Souvenirs Tome deuxième, Gent, 1904, p. 173

38 Baedeker, K., Belgique et Hollande. Manuel du voyageur, Leipzig, 1885, p. 133

Eén van de weinige aanpassingen aan het middeleeuwse stratenplan in het centrum was de nieuwe verbinding tussen Kouter en Koophandelsplein. In 1836 werd samen met de Koninklijke Opera de Schouwburgstraat gerealiseerd³⁹, “die zich geheel uitstrekt langs den Franschen Schouwburg of Comédie”⁴⁰. Door het slopen van onder meer de Schipperskapel opende de Schouwburgstraat de Kouter en zorgde ze zo voor een verbinding met het nog te realiseren *Palais de Justice*.⁴¹ Daar Louis Roelandt niet volledig tevreden was over de inplanting van de Schouwburg diende hij in 1840 een project in om aan de overzijde van ‘zijn’ opera een schermgevel in neoklassieke stijl op te richten. Door een sobere uniforme gevel aan de overzijde van de straat te realiseren zou de inkom van de opera zo de vereiste allure uitstralen die door het francofone burgerlijk publiek gewenst was.⁴²

Fig 6. De luxueuse Gentse Opera opende in 1840 zijn deuren en was volledig conform de wensen van de burgerij ingericht

De Schouwburgstraat is echter geen alleenstaand voorbeeld. Op het einde van de 18de eeuw startte men met de drooglegging van de Muinkmeersen, een moerassig gebied gelegen tussen de Sint-Lievenswal, Opperschelde en Oude Schelde dat gebruikt werd als bleekweide door de industrie.⁴³ De drooglegging zorgde ervoor dat in het zuidelijke deel van Gent een enorm gebied vrijkwam voor de uitbreiding van de stad. Op deze terreinen startte men in 1834 met

39 De opmetingsschets 1841-Sectie C nr. 6

40 Steyaert J.J., Volledige beschrijving van Gent. I.S. Van Dosselaere, Gent, 1857, p. 66.

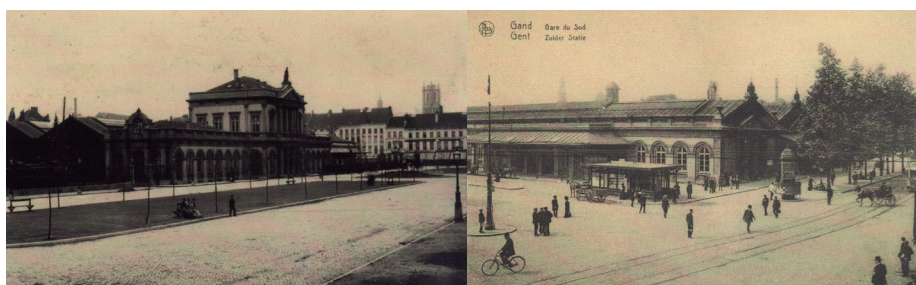
41 De opmetingsschets 1849-Sectie C nr. 4

42 Tyssens Jeffrey, Deftig vermaak, ijdel vertier : Stedelijkheid en burgerlijke ontspanning in het 19de-eeuwse Gent, Gent, 2009, p. 19

43 Decavele, J., Pairon, E., Van de Wiele, J., Een vreemde eend in de Belgische bijt, Gent in de periode 1830-1860, Gent, 1980, p. 54

de aanleg van de eerste spoorlijn Gent-Mechelen en in 1837 werd deze samen met een voorlopig stationsgebouw⁴⁴ ingehuldigd. Hiermee was het startsein gegeven voor de ontwikkeling van het Zuidkwartier. De stad gaf dan ook opdracht tot het trekken van brede kaarsrechte straten om zo de nieuwe stadswijk te verbinden met de oude stadskern bij Sint-Jacobs.

Fig 7. De ontwikkeling van de spoorwegen betekende het begin van het toerisme. De Gentse burgerij trok er dan ook geregeld op uit om te 'flaneren op verplaatsing' met de kust als favoriete bestemming

In 1822 was men met deze vooruitzichten al gestart met de heraanleg van de Brabantdam, welke in 1837 zou verbonden worden met het Stationsplein door de aanleg van de Stationstraat. Deze chique straat werd afgezoomd door een reeks statige hotels zoals l'Hôtel de la ville de Termonde, La Courd'Autriche, l'Hôtel de Vienne, Hôtel Le Duc, Hôtel Pomme d'or en Hôtel Cosmopolite.⁴⁵ De aanleg van de Keizer Karelstraat en het Jacob van Arteveldeplein, van 1837 tot 1843, welke voor de verbinding tussen het handelscentrum aan de Vrijdagsmarkt en het nieuwe station zorgde. In 1837 werd eveneens de Lammerstraat aangelegd die met de oprichting van de gietijzeren Marcellisbrug in 1844 als verbinding van het Zuidkwartier met de Sint-Pieterswijk zou fungeren.

Hoewel deze stadsuitbreidingen voor het grootste deel het werk waren van ingenieur-architecten, was tijdens deze periode de betrokkenheid van de

⁴⁴ Voor het definitieve stationsgebouw werd beroep gedaan op architect Payen, deze was al belast geweest met het ontwerp van de stations van Brugge en Oostende. Het gebouw zal worden opgeleverd in 1850.

⁴⁵ Adriaenssen, Fr., Het Zollikofer-De Vigneplan en de Co. Immobilière, in: Tijdschrift voor industriële Cultuur, 1986, p. 11

leidende burgerij; aristocratie, groot industriëlen, zakenlui, vrije beroepen, bankiers, ministers en politici, hierbij erg opvallend.⁴⁶ Deze betrokkenheid is echter te verwachten door hun rol in het stadsbestuur. Maar ook omwille van het feit dat deze nieuwe wijken grotendeels bedoeld waren voor de huisvesting van hun eigen klasse, die door de miserabele wooncondities van het proletariaat in het centrum en de daaraan voortdurend gekoppelde dreiging van epidemieën dit centrum wou ontvluchten. Het merendeel van deze wijken werd dan ook naar burgerlijk ideaal; een overdekte winkelwandelstraat: de Vanderdoncktgalerij in 1846 ontworpen door L. Eyckens, historisch benaamde groene pleinen en brede rechte straten omzoomd door eenvoudig witte, statige huize⁴⁷, gerealiseerd. De majestueuze neoclassicistische huizen en handelszaken rezen tijdens deze periode dan ook massaal uit de grond. In dit nieuwe stadsdeel zou zich echter ook een groot deel van het ontspanningsleven gaan concentreren met een opvallende aanwezigheid van dans- en theaterzalen en van cafés allerhande.⁴⁸

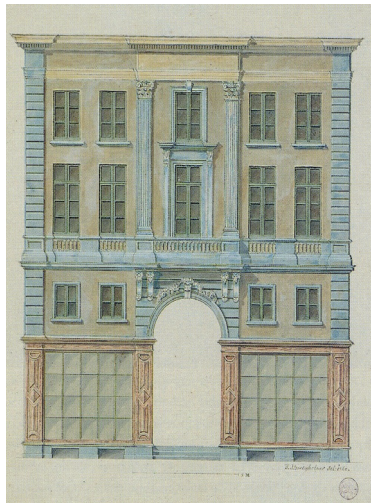

Fig 8. Nieuw gevelontwerp van P.J. Goeghebuer uit 1860 voor de Vander Doncktdoorgang waarbij de oorspronkelijke empire gevels werden vervangen door gevels in neoclassicistische stijl

In 1851 werd het zuidkwartier uitgebreid met een *Jardin Zoologique* onder initiatief van de Société Royale d'Histoire Naturelle de Gand met als doel de belangstelling voor de Natuurgeschiedenis te stimuleren. Met dit initiatief was Gent behoorlijk vroeg want in België was er slechts één eerder opgericht in Antwerpen in 1843. Het dierenpark, vlak achter het Zuidstation, werd ontworpen door stadsarchitect Adolphe Pauli en had een klassieke Engelse

46 Coene, A., De Raedt, M., Bijdragen tot de stadsontwikkeling van Gent 1560-1990, Gent, 1990, p.

47 Van Doorne, G., Architectuur als visuele taal van de stedelijke cultuur, in : Gent apologie van een rebelse stad, Antwerpen, 1989, p. 390

48 Tyssens, J., Deftig vermaak, ijdel vertier : Stedelijkheid en burgerlijke ontspanning in het 19de-eeuwse Gent, Gent, 2009, p. 7

Fig 9. Bij gebrek aan belangstelling sloot de dierentuin in 1904 de deuren en werd het gebied verkaveld, enkel het Muinkpark en straatnamen zoals de 'Olifantstraat' en 'Zebrastreet' herinneren nog aan de Gentse dierentuin

landschapstuinstructuur met verschillende romantisch geïnspireerde paviljoenen. Het aanwezig zijn van een *Jardin Zoologique* werd door de plaatselijke elites als cruciaal ervaren en behoorde tot de infrastructuur die een stad tot Stad maakte,

zoals concertzalen, theaters en musea. Zo kon men naast het bewonderen van de dieren, ook wandelen in de mooi aangelegde tuin, op zonnige dagen genieten van een concert op de kiosk of iets eten en drinken in het oosters geïnspireerde hoofdgebouw. Na het Casino was dit het tweede Gentse 'openbare' park wat het ideaal maakte om te flaneren en zo dus een sterke aantrekkingskracht uitoefende op de volledige bevolking. Omwille van de niet democratische toegangsprijzen had echter niet iedereen zomaar toegang, zo konden arbeiders en boeren er slechts op zondagochtend tegen verminderd tarief terecht.⁴⁹

Fig 10. Typisch voor de Engelse landschapstuin was: dat de ontwerper via langwerpige, willekeurig gevormde vijvers en kronkelende paden de indruk wekte dat de bezoekers zich in de vrije natuur bevonden

49 Tyssens, J., *Deftig vermaak, ijdel vertier : Stedelijkheid en burgerlijke ontspanning in het 19de-eeuwse Gent*, Gent, 2009, p. 21-22

Wanneer men nu de verschillende stadsplannen uit deze periode vergelijkt is één van de opvallendste ingrepen in deze nieuwe stadswijk de aanleg van de Keizer Karelstraat. Deze sterk burgerlijke straat werd lijnrecht doorheen de schaars bebouwde ‘Krommen Es’⁵⁰ getrokken, waardoor de Sint-Pieters-Nieuwstraat verbonden werd met de punt van de Brabantdam. In zijn Volledige beschrijving van Gent uit 1857 schreef Steyaert over de Keizer Karelstraat: *“Zij strekt zich uit op eene lengte van 487 meters en heeft eene breedte van 14 meters. De kosten tot het maken dezer straet hebben voor de stad niet hoog belopen: aengezien men daertoe maer weinige huizen van den Krommen Esch, bij de Nieuwbrug heeft moeten wegbreken, en zij zich verder uitstrekt over gronden die vroeger hoven waren, van welke nog ruime deelen overbleven die voordeelig zijn verkocht tot het bouwen der huizen. Ook is deze straet voor de gezondheid van de bewooners dier streek voordeelig: mits zij eenen wijk doorsnijdt, die om de engte van zijn straten en de talrijke werklieden en armen welke er wonen, voor den ongezondsten van Gent gehouden werd”*. De Keizer Karelstraat werd bovendien als één stedenbouwkundig geheel ontworpen samen met het rechthoekige Sint-Annaplein dat als eindpunt van haar zichtlijn zou fungeren. Stadsarchitect Louis Roelandt zou in 1842, volledig in stijl met de bebouwing van de Keizer Karelstraat, de homogene neoclassicistische gevelwanden van het Sint-Annaplein ontwerpen.⁵¹

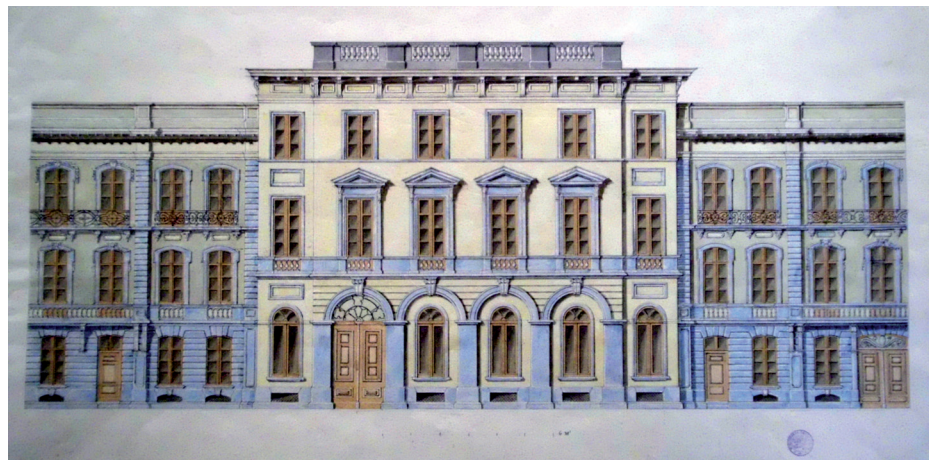
Fig 11. Inplanting van de Keizer Karelstraat en het Sint-Annaplein in het bestaande stadswefsel

50 X, Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Deel 4nb Bogaert Chris: Historische en stads geografische evolutie van Gent, 1979, p. 198-199.

51 X, Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Deel 4nb Bogaert Chris: Historische en stad geografische evolutie van Gent, 1979, p. 176.

Langsheen de Keizer Karelstraat waren de grootte van de kavels en de gevelbreedte ervan veel ruimer opgevat dan deze in de zijstraten. Zo bedroeg de gevelbreedte van nieuwe panden in de Belgradostraat ongeveer de helft van deze in de Keizer Karelstraat. Bovendien werd bij de aansluiting op de Keizer Karelstraat het gabariet van de secundaire zijstraten slechts over een diepte van een tiental meter verbreed. De breedte van de zijstraten was dan ogenschijnlijk in verhouding tot de nagestreefde eenheidsarchitectuur en suggereerde dat de achterliggende buurt eveneens huisvesting bood met een hoge standing. Een illusie, maar dit procedé vergrootte wel de allure van de hoofdstraat. Deze techniek zou men later ook in Parijs gaan toepassen. Witgeschilderde lijstgevels van gemiddeld drie à drie en een halve bouwlagen, waaraan door de stad een strikte gevelarchitectuur was opgelegd, zorgden voor een homogeen uitzicht. Zo werd een heel evenwichtig beeld van de straatgevel bereikt, waarbij plein en vide in overeenstemming waren. Verscheidene architecten zoals J.J. Souvain en de textielfabrikant F. Lousbergs bouwden hun woning in deze straat.⁵² Voor deze laatste was dit een logische keuze daar de straat deels op zijn gronden werd gerealiseerd en de nabijheid van zijn fabrieksgebouw.

Fig 12. Hotel Lousbergs-de Hemptinne werd samen met de vier naastliggende woningen ontworpen zodat deze woningen konden ingezet worden om de grandeur van het Hotel te versterken

52 Coene, A., De Raedt, M., Bijdragen tot de stadsontwikkeling van Gent 1560-1990, Gent, 1990, p. 104-108

Een andere ingreep met grootse opzet was de sanering van het gebied gelegen tussen de Leie, de Ketelvest en de Boven Schelde. Na de afbraak van de O.L. Vrouwekerk in 1799 en van de proosdij en ambtswoning in 1811 was er een grote open ruimte ontstaan met ten noorden en ten zuiden ervan erg vervallen arbeiderswoningen. Stadsarchitect Charles Leclerc-Restiaux (1816-1897) werd in 1846 belast met het maken van een urbanisatieplan in Franse stijl waarbij grotere gehelen in één plan werden verwerkt. Zo ontwierp hij twee pleinen; het Sint-Pieterplein dat aan de westzijde begrensd werd door een natuurstenen muur met in het midden een trap die naar het Sint-Amandsplein leidde. Beidde pleinen werden aan de rand met bomen beplant. Hij ontwierp eveneens de gevelrij omheen het Sint-Pietersplein, hiervoor werden vijf neoclassicistische gevelcomposities tot één geheel verwerkt en telkens herhaald rondom het plein.⁵³ Deze gevelcompositie werd vermoedelijk geïnspireerd door het 18e eeuwse Brusselse Koningsplein.⁵⁴

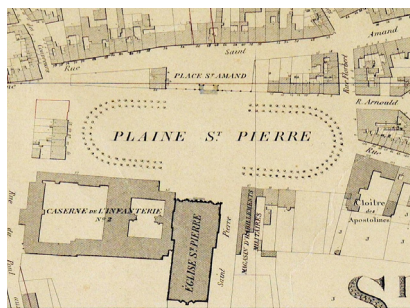

Fig 13. Inplanting van het Sint-Pietersplein en Sint-Amandsplein in het bestaande stadswefsel

Het is duidelijk dat men het traceren van lijnrechte straten, zoals de Keizer Karelstraat, en het openen van het stadswefsel door middel van pleinen, bijvoorbeeld het Sint-Pietersplein, beschouwde als een probaat middel om de publieke gezondheid te bevorderen. De “influence heureuse sur les conditions hygiéniques du quartier”⁵⁵ van deze ingrepen werd onomwonden verkondigd. Middel en doel werden duidelijk aan elkaar gekoppeld. Het werd een repetitief toegepast systeem. Schepen De Maere schreef duidelijk dat het verbreden van straten een bijzonder doeltreffend middel vormde om een buurt te saneren.⁵⁶

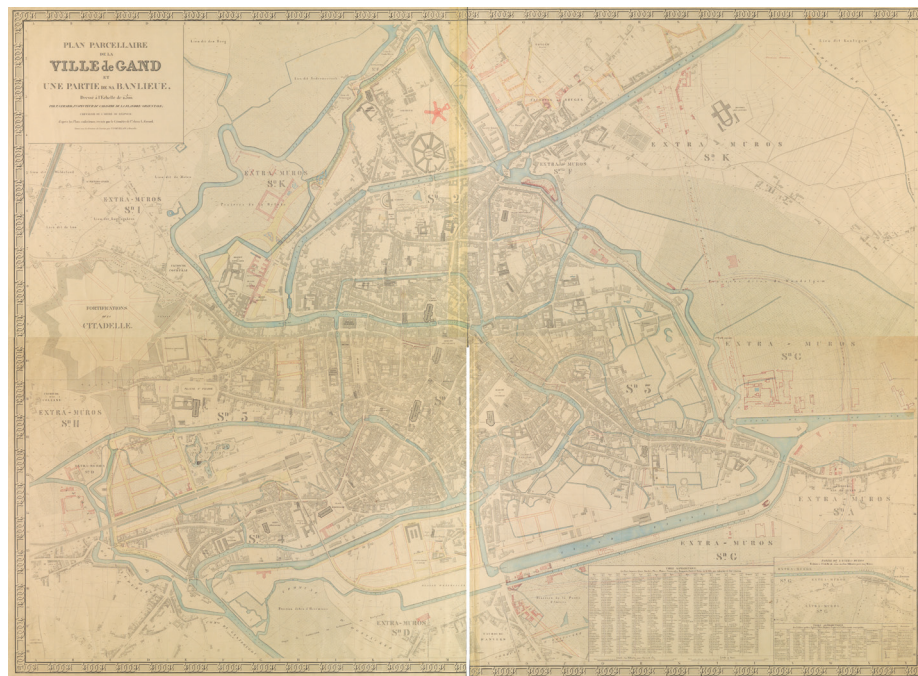
53 Decavele, J., Pairon, E., Van de Wiele, J., Een vreemde eend in de Belgische bijt, Gent in de periode 1830-1860, Gent, 1980, p. 63

54 Poulain, N., Gent & Architectuur. Trots, schande en herwaardering in een overzicht, Brugge, 1985, p. 92

55 De Maere, Recueil des Alignements et rues nouvelles. 1860-1875, Gent, p. 57.

56 Coene, A., De Raedt, M., Bijdragen tot de stadsontwikkeling van Gent 1560-1990, Gent, 1990, p. 122

Fig 14. Plan Parcellaire de la ville de Gand et une partie de sa Banlieue 1855

Wanneer in het archief van het kadaster van Gent de *Groquis d'Arpentage* worden doorgenomen, dan merkt men op dat heel wat opmetingsschetsen van nieuw gevormde percelen dateren van voor 1848!⁵⁷ Men heeft in Gent dus niet op de ingrepen van baron Hausmann in Parijs gewacht.⁵⁸ Dat deze vergelijking niet tot een volstrekt congruent beeld leidt, valt evenwel niet te ontkennen. De grootte van de Parijse boulevards, het veelvoud van doorbraken en ingrepen en het dichte stadsweefsel wijken af van de situatie te Gent.

57 Coene, A., De Raedt, M., Bijdragen tot de stadsontwikkeling van Gent 1560-1990, Gent, 1990, p. 104

58 in Frankrijk komt Napoleon III in 1848 aan de macht en op zijn vraag start Baron Georges-Eugène Haussmann in 1853 met de planning van grote doorbraken en rechte wegen in Parijs.

Grootse openbare saneringswerken 1860-1895

De nog steeds aanwezige grote densiteit van verkrotte en onleefbare gebouwen in het centrum en de daarmee gepaarde sociale wantoestanden baarde het stadsbestuur samen met de nood aan infrastructuurwerken voor de uitbouw van een moderne industriestad grote zorgen. De wetten op “onteigening voor de sanering van ongezonde wijken” van 1858 en 1867 zouden hier samen met de algemene wet van 1860 voor het opheffen van de stedelijke octrooien een oplossing voor brengen.⁵⁹ De nadruk in de stadsontwikkeling kwam nu snel op de sanering van de binnenstad, vlotte verbindingen en de uitbreiding buiten de vestingwallen te liggen, prestigieuze openbare gebouwen zouden er in deze periode slechts weinig worden opgericht. Dit zou dan ook de periode zijn waarin de burgerij het stadscentrum terug voor zichzelf zou gaan opeisen.⁶⁰

Fig 15. De Kortrijkse Poort in 1808 ontworpen door J.B. Pisson, is een uitstekend voorbeeld van de 19e eeuwse stadspoorten en octrooihuisjes in een strenge laat-classicistische stijl. Na de afbraak in 1860 worden de arduinen hekpijlers hergebruikt bij een lusthof in Sint-Denijs-Westrem

In een minimum aan tijd zouden de negen aanwezige octrooiportalen gesloopt worden. Bovendien zorgde het wegvallen van de belasting op voedingswaren ervoor dat de vrijgehouden landbouwgronden binnen de oude stadsomwalling nu in aanmerking kwamen voor verkaveling en bebouwing. Zo schreef de Gentse Historicus Frans de Potter dat tussen 1858 en 1883 zo meer straten werden aangelegd dan in de twee voorgaande eeuwen

⁵⁹ Dambruyne, J., Rambaut, A., Laporte, D., Bral G.J., Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Tielt, 1992, p. 255

⁶⁰ Decavele, J., Capiteyn, A., Van Coile, C., Vanderlinden, H., Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895, Gent, 1983, p. 14

samen, waardoor de bebouwde oppervlakte van de stad bijna verdubbelde.
⁶¹ Financiële belangen traden ook alsmear meer als motief naar voren om, gebruik makend van de gunstige condities, te onteigenen, straten te openen en te verkavelen. De urbanistische uitbreiding van de stad gebeurde dan ook zelden planmatig waardoor de inbreidingschaos van voor 1860 nu vervangen werd door een uitbreidingschaos. Het trekken van deze nieuwe straten met een breedte van uitzonderlijk 8, doorgaans 10 meter, bij voorkeur 12, gaande zelfs tot 20 meter, liet toe om woningen te bouwen *avec front à rue* waardoor een belangrijke meerwaarde kon worden gerealiseerd.⁶² Waar onbebouwde grond, langs niet uitgeruste wegen, gemiddeld 7.5 à 10 frank per m² kost, werden verkoopprijzen aangehaald van 20 frank en meer per m², na het aanleggen van de wegenis. De verkoopprijs haalde dus het dubbele tot

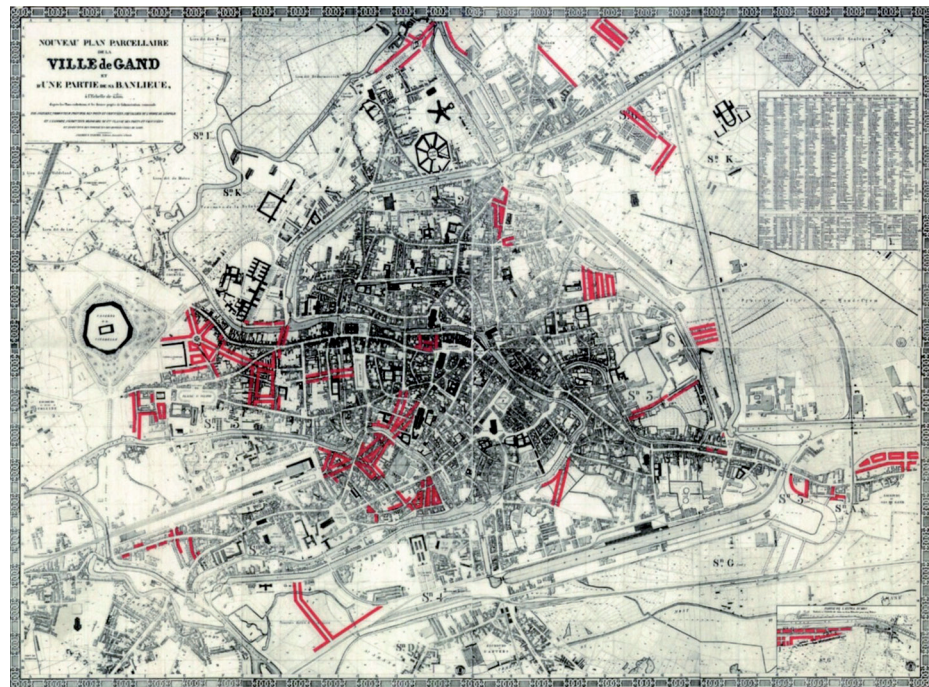

Fig 16. Aanduiding van de nieuw aangelegde straten tijdens deze periode

⁶¹ Decavele, J., Capiteyn, A., Van Coile, C., Vanderlinden, H., *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*, Gent, 1983, p. 15

⁶² De Maere, *Recueil des Alignements et rues nouvelles. 1860-1875*. Imprimerie C. Annot-Braeckman, Gand, s.d., p. 83.

het drievoud van de aankoopprijs of van de oorspronkelijke waarde.⁶³ Deze speculatie zorgde ervoor dat de gronden in het stadscentrum te duur werden voor volkswoningbouw en dus specifiek gericht waren op de representatieve burgerlijke architectuur. Op deze manier werd de arbeidersbevolking steeds meer naar de rand van de stadsagglomeratie gedreven.⁶⁴

Omwille van hygiënische redenen werd in deze periode ook beslist om de vele oude grachten en binnenwateren te dempen of te overwelven om zo eveneens extra ruimte voor nieuwe straten en pleinen te creëren. Er werd eveneens beslist om de stadsvesten te dempen om zo plaats te maken voor een prestigieuze ringboulevard⁶⁵ rond de stad, waarlangs nu statige en kwaliteitsvolle burgerhuizen konden gerealiseerd worden. Wanneer we het dossier *“Promenades et Plantations Publiques, Boulevards et Squares”* uit 1860 door H.J. Van Hulle bekijken, zien we dat er sprake is van 17 afzonderlijke boulevards, het volledige traject van de oude stadswallen, die daar waar er plaats was uitgebreid werden met squares of Engels uitgewerkte parkjes zoals het St. Annaplein, het Graaf van Vlaanderenplein,...

Fig 17. De citadellaan en de Begijnhoflaan, beide onderdeel van de ringboulevard rond Gent, met typerende centrale beplanting en bebouwing van bepleisterde herenhuizen

63 Coene, A., De Raedt, M., Bijdragen tot de stadsontwikkeling van Gent 1560-1990, Gent, 1990, p.

64 Coene, A., De Raedt, M., Bijdragen tot de stadsontwikkeling van Gent 1560-1990, Gent, 1990, p.

65 De term boulevard heeft als betekenis een brede laan bedoeld met boomaanplantingen aan beide zijden.

66 Dambruyne, J., Rambaut, A., Laporte, D., Bral G.J., Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Tielt, 1992, p. 252, 255

De weinige urbanisatieplannen die door de stad zelf werden uitgewerkt waren grootschaliger dan deze van de speculatieve grootgrondbezitters en situeerden zich vooral in het voor de burgerij uitgekozen residentiële zuiden van de stad. De belangrijkste zuidelijke stadsuitbreiding kwam er in 1870 toen de Hollandse Citadel door de stad werd aangekocht. Een gebied van 26ha werd voorbehouden voor de aanleg van een nieuw stadspark en 18ha werden volgens het urbaniseringsplan van J. Hofmann verkaveld in verscheidene straten voor betere huisvesting, gelegen tussen de Kortrijksesteenweg en de parallelle Koning Leopold II-Laan.⁶⁷ Er werd eveneens een nieuwe pronkerige

Fig 18. De Gentse citadel voor en na het urbanisatieplan van J. Hofmann uit 1874 met parkaanleg en bouwblokken aan de nieuw aangelegde lanen

residentiële wijk opgericht aan de andere zijde van de Boulevard de la Citadelle waarvan het cirkelvormige Prudens van Duyseplein met zijn radiale straten (1883-'95) en de loodrechte verbindingen tussen de Bagattenstraat en de Joseph-Plateaustraat (1883), bekroond door het prestigieuze nieuwe Instituut der Wetenschappen, deel uit maken.⁶⁸

67 Coene, A., De Raedt, M., Bijdragen tot de stadsontwikkeling van Gent 1560-1990, Gent, 1990, p.

68 Dambruyn, J., Rambaut, A., Laporte, D., Bral G.J., Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Tielt, 1992, p. 256

Het Zollikofer-De Vigneplan uit 1880 zou aanleiding geven tot de meest prestigieuze urbanisatiewerken tot dan gerealiseerd. De Korenmarkt moest op een eenvoudige en vlotte manier te bereiken zijn en in 1860 bleken de gemaakte verbindingen tussen het Zuidstation en het centrum van de stad van omstreeks 1840 met onder meer de Lammerstraat met Marcellisbrug en de Zuidstationstraat met St. Annaplein en Keizer Karelstraat al onvoldoende. Toch was het wachten tot het Koninklijk Besluit van 1 april 1883 vooraleer

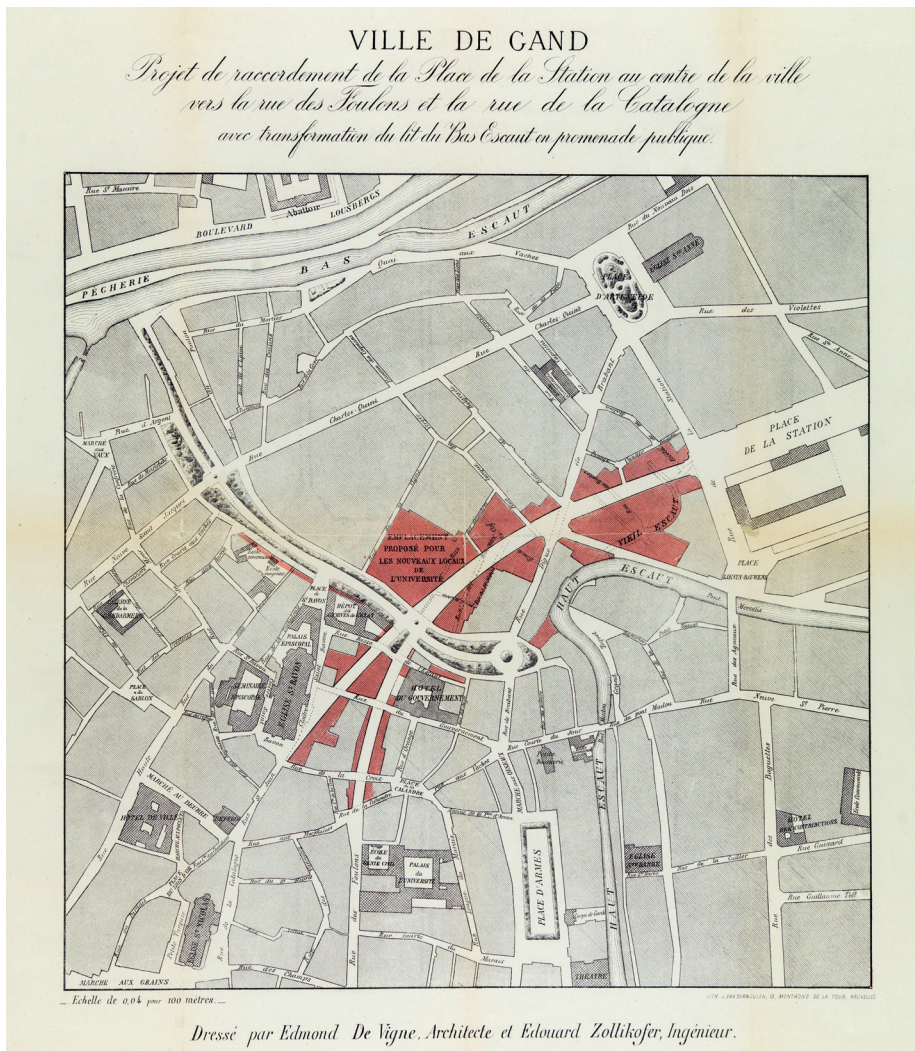

Fig 19. Het Zollikofer-De Vigneplan uit 1880

men kon starten met de eerste onteigeningen. Een centrale brede ader, de Vlaanderenstraat, vertrok aan het Graaf van Vlaanderenplein en splitste zich ter hoogte van de Nederschelde in twee secundaire straten, de Henegouwenstraat die verbinding gaf met de Volderstraat en de Limburgstraat die aansluiting gaf op de Sint Jansstraat, het latere Sint Baafsplein (1897). De Nederschelde werd ter plaatse van de opsplitsing overwelfd en zou plaats bieden aan een 38 meter brede indrukwekkende boulevard, het latere François Laurentplein.⁶⁹ Voor dit project werd 4,5 hectare aan smalle straatjes en ongezone vervallen arbeidershuisjes onteigend, waarvan 3,5 hectare geschikt was voor herverkoop. De bestaande straatoppervlakte van 4037m² werd vervangen door 14066m² en de 497 meter gesloopte gevels werden vervangen door 2279 meter nieuwe gevels. De gebogen curve van het straattracé met de toren van de Sint-Baafskathedraal als eindpunt, gaf aanleiding tot het creëren van een architectuur die de veruiterlijking was van de macht en de financiële mogelijkheden van de zelfbewuste elite. Ruime winkelhuizen, hotels, ontspanningslokalen en burgerwoningen rezen dan ook als paddenstoelen uit de grond langsheen deze nieuwe straten. Het liberaal vooruitgangsstreven van de burgerij had, zoals in vele andere Europese steden, met dit project getriomfeerd! Door deze realisatie kon Gent zich eindelijk verheffen uit haar provinciale sfeer.⁷⁰

69 Coene, A., De Raedt, M., Bijdragen tot de stadsontwikkeling van Gent 1560-1990, Gent, 1990, p.

70 Dambruyne, J., Rambaut, A., Laporte, D., Bral G.J., Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Tielt, 1992, p. 258

Het lusthof in de banlieue

Eind 18^e en begin 19^e werden er nog verschillende lusthoven opgericht binnen de bestaande stadswallen van Gent gelegen langsheen de invalswegen en waterkanten. Voorbeelden hiervan zijn het huis Voortman gelegen aan Vogelenzang en het huis Blanquart op de Ferdinand Lousbergskaaï. Deze delen van de stad die tot het midden van de eeuw nog een landelijk karakter hadden, kregen door de horizontale uitbreiding van de stad een steeds stedelijker wordend karakter. Hierdoor verloren deze huizen hun functie van lusthof om te ontsnappen aan de drukte van de stad waardoor er nood was aan nieuwe panden om deze functie op te vangen.

In 1862 merkte César Daly in zijn *“L’Architecture privée au XIX siècle”*⁷¹ op dat het bezit van een stad- en landhuis geen voorrecht meer is voor de adel, die vroeger al vakantieverblijven aan zee of platteland bouwden. Ook de burgerij begint haar bestaan op te delen tussen stad en platteland, tussen rumoer en kalmte, tussen bedrijvigheid en verkwikkende rust. Dit zorgt voor een enorme bouwontwikkeling in de voorsteden, welke een uitzicht kregen dat het gevolg was van het belang dat de burgerij in de moderne samenleving had gekregen.⁷²

Tijdens de 19e eeuw bleven de Leieboorden eveneens een grote aantrekkingskracht uitoefenen op de adel en burgerij zodat er naast de bestaande lusthoven nieuwe verschenen. De meeste 19^e eeuwse buitenverblijven rezen uit de grond in Sint-Denijs-Westrem. Dit door de nabijheid van de stad en de gemakkelijke verbinding door de Kortrijksesteenweg en de spoorlijn. De meeste verblijven concentreerden zich dan ook langsheen de verbindingswegen met de stad: de Meerstraat, de destijds meest geliefde

71 Daly, C., *L’Architecture privée au XIXe siècle sous Napoléon III*, Parijs, 1864

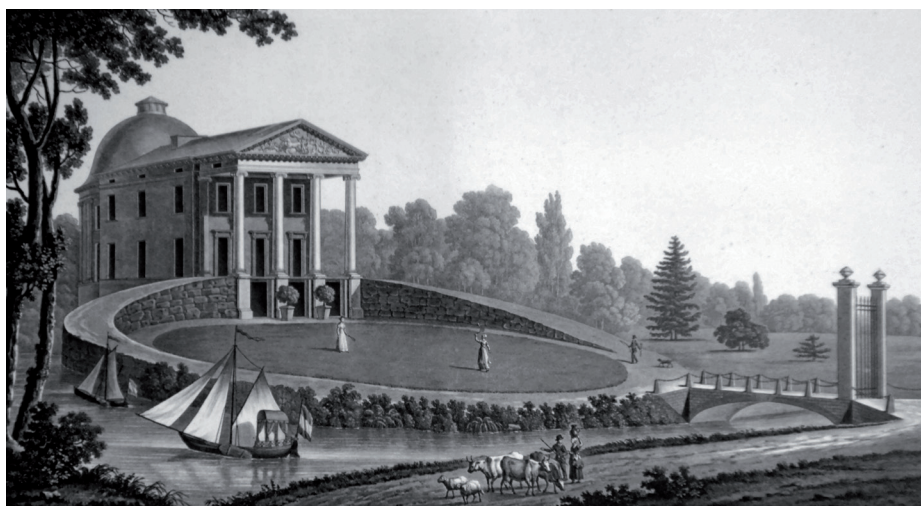
72 Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., *De 19e eeuw in België Architectuur en Interieurs*, Tielt, 1994, p. 208

Fig 20. Zincographié
à l'institut
cartographique
militaire mai 1894
met aanduiding van
de verschillende
lusthoven in de
Gentse banlieu

wandelstraat en de Kortrijksesteenweg.⁷³ Naast Sint-Denijs-Westrem oefende de gemeente Destelbergen eveneens een grote aantrekkingskracht uit door de makkelijke bereikbaarheid via de Dendermondsesteenweg waarlangs dan ook verschillende grote lusthoven werden opgericht waaronder het majestueuze landhuis Crabbenburg ontworpen door J.B. Van de Capelle in 1821.

Fig 21. Het landhuis
Crabbenburg voor de
toevoeging uit
1892 van de twee
zijvleugels en de
monumentale trap
middenvoor

73 Vermeulen, A., *De Leie Natuur en Cultuur*, Tielt, 1988, p. 496-497

De Architect in de 19^e eeuw

Dit derde deel gaat specifiek in op de figuur van de architect in de 19^e eeuw te Gent. Waar had hij zijn opleiding genoten en welk soort opleiding was dit? Uit welk soort bronnen was zijn persoonlijke bibliotheek opgebouwd? We weten dat de architect tijdens de 19^e eeuw niet louter ontwerper was maar welke andere beroepen vervulde hij nog? Wat hield de opdracht tot het ontwerpen van een herenhuis nu juist in? In het Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden⁷⁴ wordt een uitgebreid overzicht gegeven van de verschillende architectuuropleidingen in België waardoor we specifiek kunnen inzoomen op de Gentse context. Voor de opbouw van de 19^e eeuwse architectenbibliotheek kunnen we beroep doen op de Studie van Dirk Van de Vijver waarin onderzoek wordt gedaan naar 20 historische Vlaamse collecties. Voor het achterhalen van het eigenlijke beroepsprofiel van de 19^e eeuwse architect werd voornamelijk gekeken naar 19^e eeuwse porselein- en visitekaarten maar eveneens naar de briefhoofden van facturen en catalogi die in de collectie vliegende bladen van de Rijksuniversiteit Gent te vinden waren. Om te achterhalen wat de ontwerpopdracht van een herenhuis nu juist inhield zullen we samen met de informatie verkregen van Guido Everaert eveneens beroep doen op de informatie uit de collectie vliegende bladen en het tijdschrift L'Emulation⁷⁵.

74 Van Loo, A., Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen, 2003

75 Maandblad dat vanaf 1874 ononderbroken verscheen en één van de interessantste getuigen is van de architectuur in België tijdens de 19e eeuw.

Opleiding

Tijdens de 18e eeuw waren in België de eerste academies ontstaan naar het model van deze in Rome en Parijs en vooral deze laatste zou een grote invloed hebben. De academies waren gesitueerd in de destijds grootste Belgische steden; Antwerpen(1663), Brussel (1711), Brugge (1720), Gent (1751), Mechelen (1771), Luik (1780) ... Het is echter moeilijk uit te maken welke rol zij aan de architectuur toekenden. Volgens Anne Van Loo lijkt het erop dat de organisatie van deze academies pas begin 19^e eeuw op gang kwam en dat de tot dan toe in België succesvolle architecten buitenlanders waren of Belgen die een opleiding in het buitenland hadden genoten. Zo had de Gentse stadsarchitect Louis Roelandt (1786-1864) zijn opleiding genoten aan de Ecole des Beaux-Arts en in het atelier van Charles Percier en Pierre François Fontaine in Parijs.⁷⁶ Het aantal academies in België zou gedurende de 19^e eeuw sterk toenemen. Bij de onafhankelijkheid in 1830 beschikte het land reeds over een aantal⁷⁷ academies voor de opleiding van architect, in 1864 was dit aantal al verder opgelopen tot 59 academies en tekenscholen waarvan 50 ook een vorm van architectuuronderwijs gaven. Toch kan er slechts bij negen van hen daadwerkelijk gesproken worden over een echte opleiding tot architect, waaronder ook de Academie van Gent opgericht in 1751. Het architectuuronderwijs in deze academies bleef tijdens de 19^e eeuw de traditie van de Franse Ecole des Beaux Arts volgen. Hun programma bestond uit ontwerpatelier en het veelvuldig kopiëren van voorbeelden vanop platen maar ook theoretische lessen zoals meetkunde, de vijf zuilenorden, spantconstructies, steensneden, compositie, planorganisatie en decoratie.⁷⁸ De bekroning van deze opleiding was de Prix de Rome⁷⁹, een

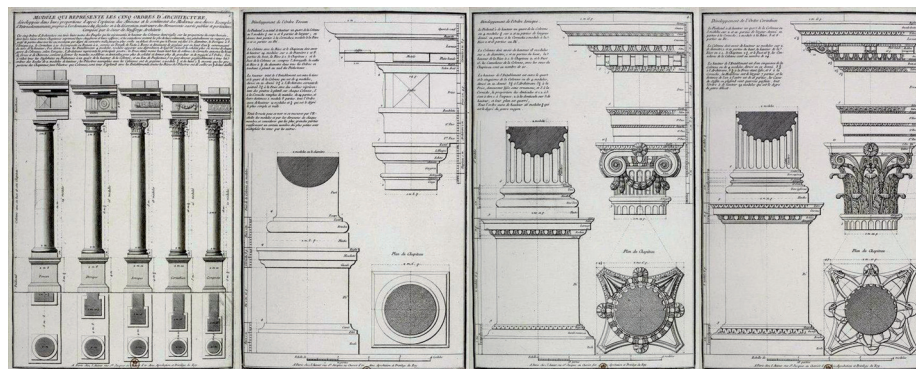
76 Van Loo, A., Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen, 2003, p. 20

77 Het specifieke aantal academies in 1830 in België is niet in de literatuur terug te vinden.

78 Van Loo, A., Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen, 2003, p. 530

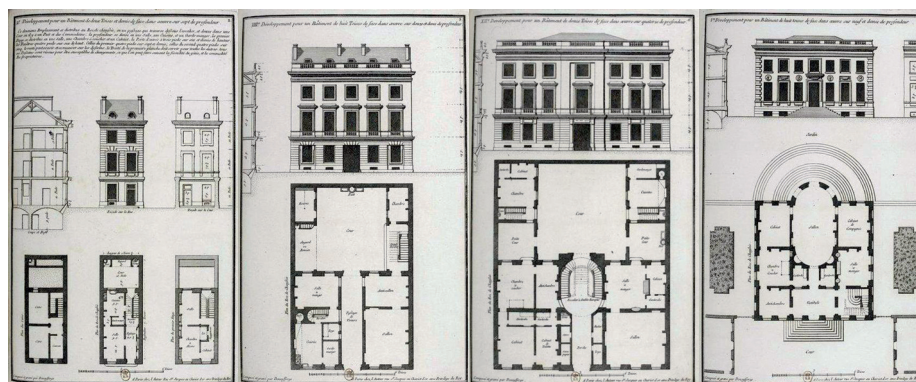
79 Een vierjarige betaalde studiereis naar Rome ter bestudering van de klassieke bouwkunst.

Fig 22. de vijf ordes
volgens Neufforges'
Receuil élémentaire
d'architecture

prijs die aan de meest verdienstelijke student werd toegekend. De opleiding aan de academies was voornamelijk op Franse modellen gestoeld die een nog grotere navolging kregen door de verspreiding van Parijse publicaties zoals het *Receuil élémentaire d'architecture* door Jean-François de Neufforge, het *Receuil et parallèle des édifices de tous genres anciens et modernes* en de *Précis des leçons d'architecture données à l'Ecole polytechnique* twee werken van de hand van Jean Nicolas Louis Durand, het zeventdelige *Traité théorique et pratique de l'art de bâtir* van Rondelet en het tijdschrift *Revue générale de l'Architecture et des Travaux publics* door César Daly dat tussen 1840 en 1888 werd uitgegeven.⁸⁰

Fig 23. Reeds in 1771
werd door de
Gentse Academie
alle honderd
cahiers van het
*Receuil élémentaire
d'architecture*
aangekocht
wat suggereert
dat de nieuwe
architectuurtaal
in het Gentse
architectuuronderwijs
via dit prentenboek
werd geïntroduceerd.

⁸⁰ Van Loo, A. 2003: Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen, 2003, p. 21

In Gent waren gedurende de 19e eeuw nog twee andere van architectuuronderwijs aanwezig naast deze gedoceerd aan de Academie. Midden jaren 1830 werd een tweede vorm van architectuuronderwijs geïntroduceerd namelijk een bouwkundig, technisch-wetenschappelijk onderwijs dat naar het voorbeeld van de Franse Ecole des Ponts et Chaussées en de Ecole Polytechnique was ontstaan. In Gent werd hierdoor in 1835 aan de universiteit de Ecole spéciale du Génie Civil opgericht die de afdelingen Bruggen en Wegen en Burgerlijke Bouwkunde samenvoegde. Vanaf 1862 werd hier een afzonderlijke opleiding tot ingenieur architect ontwikkeld. De titel ingenieur architect was ontstaan in de jaren 1860 om een duidelijk verschil te maken tussen de opleiding aan de universiteit en deze aan de academies waarin vastgehouden werd aan een hoofdzakelijk artistieke benadering van de architectuur. Daar het beroep van architect niet beschermd was kon men via deze titel toch een bevoorrechte positie in nemen ten opzichte van de bouwbedrijven, aannemers en amateurs die zware concurrenten waren geworden.⁸¹

In het zelfde jaar waarin aan de Gentse universiteit gestart was met de opleiding tot ingenieur architect ontstond de derde vorm van architectuuronderwijs die gedoceerd zou worden in het 19^e eeuwse Gent. De eerste St. Lucasschool werd in Gent onder impuls van Jean Bethune in 1862 opgericht. Hier werd een theoretisch onderwijs gedoceerd in combinatie met een vakopleiding in de diverse bouwambachten en toegepaste kunsten met de gotiek als voorbeeld. Deze voorbeeldfunctie van de gotiek werd ook onmiddellijk aan de buitenwereld duidelijk gemaakt door de bouw van een school volledig in Neogotische stijl. De bedoeling van deze opleiding was het herstel van een traditionele ambachtelijke bouwpraktijk en een christelijke samenleving naar middeleeuws model.⁸²

81 Van Loo, A. 2003: Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen, 2003, p. 21 en 530

82 Van Loo, A. 2003: Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen, 2003, p. 531

Des Femmes-Architectes

Des esprits évidemment grincheux prétendent qu'en Belgique la profession est de jour en jour plus encombrée, que les ingénieurs, les entrepreneurs, les... charentiers même s'intitulent architectes sans en avoir ni les aptitudes ni les connaissances. Ils iront jusqu'à citer des ingénieurs des ponts et chaussées qui s'occupent des questions essentiellement artistiques, des architectes provinciaux nommés parce qu'ils ont été capitaines du génie, d'anciens agents d'assurances devenus directeurs de travaux.

Si ce qu'ils disent est vrai, s'il y a trop d'architectes vrais ou faux en Belgique, il est probable qu'il en est tout autrement en Amérique ou en France. Il doit y avoir pénurie d'architectes au nouveau monde si nous en croyons l'articulet ci-dessous que nous avons découpé dans un journal quotidien :

« Les femmes ont fini par défoncer les portes de l'école de médecine; les voilà maintenant en train de donner l'assaut à l'école des beaux-arts.

« Une jeune Américaine, mistress Laure White, a été reçue à l'école spéciale d'architecture, dirigée par M. Trélat. D'autre part, l'on compte déjà un certain nombre de femmes dans l'industrie du bâtiment comme directrices d'atelier, comme chefs de maison. Les magnifiques travaux de menuiserie de la mairie de Passy ont été exécutés par Mlle L..., qui est à la tête d'une des plus importantes maisons de Paris.

« Voilà de nouveaux horizons ouverts à l'intelligence, à l'activité féminines. »

Après la femme artiste, la femme bas bleu, la femme avocat, la femme médecin, la femme électeur, il manquait la femme architecte.

Certes, il ne nous déplairait point de voir la plus belle moitié du genre humain s'occuper de nos travaux, manier avec la grâce qui la caractérise le crayon et le tire-ligne; seulement son rôle s'arrêtera-t-il là? Aurons-nous le véritable plaisir de la voir diriger les travaux, commander les ouvriers, inspecter les constructions, monter aux échelles, franchir avec légèreté les échafaudages branlants et à claire-voie (?)?...

Mais chut! taisons-nous... car nous allons dire des bêtises.

Het architectenberoep was gedurende de 19e eeuw in hoofdzaak een mannenberoep. Toch

kunnen we uit het artikel Des Femmes-Architectes dat in 1884 in L'Emulation verscheen opmaken dat de discussie was geopend om het beroep van architect ook toegankelijk te maken voor vrouwen. Deze discussie vond haar oorsprong in het feit dat vrouwen reeds werkzaam waren in diverse andere hogere beroepen zoals dokter, advocaat... en in andere landen ook reeds als architecte. Er wordt in het artikel geen duidelijk standpunt ingenomen waardoor we niet weten of deze suggestie goed of slecht werd ontvangen maar uit de licht spottende ondertoon in de laatste alinea is toch af te leiden dat men niet echt gewonnen was voor de idee van de vrouw als architect.

Fig 24. Des femmes-Architectes in L'Emulation 1884

Als architect was het toen net als nu belangrijk om bij te blijven bij de nationale en internationale ontwikkelingen in het vakgebied en om je kennis verder te verdiepen. Cruciaal voor deze artistieke en technische ontplooiing was dan ook het persoonlijk bezit van boeken en prenten of de toegang tot professionele collecties. Catalogi van bibliotheken van architecten verschaffen unieke informatie over de beschikbaarheid van bepaalde werken welke als mogelijke inspiratie voor hun oeuvre konden fungeren. Bij onze noorderburen werd hier al uitvoerig onderzoek naar gedaan waarvan het resultaat terug te vinden is het boek *De wetten van de bouwkunst*⁸³ geschreven door Petra Brouwer. Voor Vlaanderen kunnen we ook over dergelijk onderzoek beschikken. Dirk Van de Vijver onderzocht in zijn boek *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830)* 20 Vlaamse collecties waarin 650 verschillende professionele architectuur- en bouwtechnische titels terug zijn te vinden. Er mag gesteld worden dat voor de geïnteresseerde architect dus vrijwel elke boek via post, veiling of boekhandel verkrijgbaar was. Binnen deze collecties valt vooral de Franse dominantie op door het overweldigend aandeel van de Franse taal, Franse auteurs en Franse publicaties.⁸⁴ Voor Gent beschikken we over de veilingcatalogus van de collectie van stadsarchitect Jean-Baptiste Pisson (1763-1818) die eveneens architect

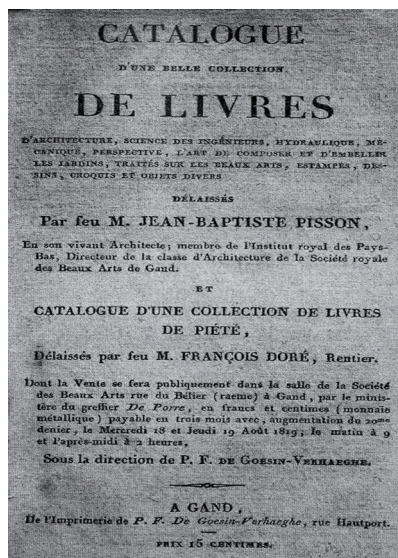

Fig 25. Titelpagina van de veilingscatalogus van de bibliotheek van J.B. Pisson

83 Brouwer, P., *De wetten van de bouwkunst*. Nederlandse architectuurboeken in de 19^e eeuw, Rotterdam, 2011

84 Van de Vijver, D., *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830)*, Leuven, 2003, p. 17

was voor de Gentse stedelijke elite. Dat deze persoonlijk bibliotheek zeer encyclopedisch en professioneel samengesteld was is af te leiden uit het feit dat van de 178 aanwezige werken 153 ervan professionele titels waren. De collectie bestond uit geschriften en tekeningen over architectuur met specifieke werken voor militaire- en feestarchitectuur, schone kunsten, hydraulica, mechanica, geometrie, perspectief, compositieel, landmeetkunde, tuinaanleg en botanica.⁸⁵ Uit het voorkomen van bepaalde werken en auteurs in de verschillende collecties kunnen we stellen dat sommige werken zeer gegeerd waren. De top zes van meest voorkomende publicaties wordt volledig ingenomen door klassieke handboeken met een rijke geschiedenis van herdrukken, heruitgaven en vertalingen: Serlio's *Regole generali di architettura* uit 1544, Palladio's *I Quattro libri dell'architettura* uit 1570, Perraults *Les dix livres d'architecture de Vitruve* uit 1673, Scamozzi's *Oeuvres d'architecture* uit 1713, d'Avilers *Cours d'architecture* uit 1720 en Vignola's *Règles des cinq ordres d'architecture* uit 1747. Zoals we hierboven al aanhaalden waren ook de grote Franse handboeken aanwezig: Fréart de Cambray's *Parallèle de l'architecture ancienne et moderne* uit 1702, Jean-François de Neufforges uit 1757, Pierre Pâtes *Mémoire sur les objets les plus importants dans l'architecture* uit 1769 en Jacques-François Blondel's *Cours d'architecture* uit 1771. Hiernaast is er ook een goede vertegenwoordiging van Noord-Nederlandse auteurs: Willem Goeree's *D'Algemeene Bouwkunde* uit 1681 en Pieter Posts *Ouvrages d'Architecture* uit 1715.⁸⁶ Vanaf het tweede deel van de 19^e eeuw kunnen we eveneens stellen dat de geschriften en invloed van Viollet-le-Duc voor de architectuur en architecten van groot belang zou zijn.⁸⁷

85 Van de Vijver, D., *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830)*, Leuven, 2003, p. 25-26

86 Van de Vijver, D., *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830)*, Leuven, 2003, p. 19

87 Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., *De 19^e eeuw in België Architectuur en Interieurs*, Tielt, 1994, p. 26-30

Architect en ...

In de loop van de 19^e eeuw ontstond een verdeeldheid binnen het beroep van architect die voor de nodige wrevel zorgde. Zo kon men destijds volgens een nummer van L'Emulation uit 1874 twee types architect onderscheiden; de artistieke architect en de commerciële architect waarbij financiële belangen en speculatie de voornaamste beweegredenen waren voor het laatste type. Net omwille van het feit dat deze laatste zijn artistieke reputatie had omgeruild voor winst en kapitaal begon de bevolking, de beoordelaars van hun werk, het beroep van architect in dezelfde categorie in te delen als hun kleermaker en schoenmaker, vakmannen welke steeds hetzelfde product afleverden zonder rekening te houden met de persoon van hun cliënteel.⁸⁸ Deze commercialisering zette samen met de eigen problematiek, door combinatie van artistieke en commerciële aspecten, het beroep van architect onder druk. In hetzelfde nummer van L'Emulation kunnen we bovendien lezen dat deze problematiek niet onbesproken bleef in het architectenmilieu. *"Qu'il est à plaindre l'architecte qui, recevant avec plaisir la visite d'un client, est forcé d'entendre ce riche et insolent boucher, ou tanneur, ou cabaretier retiré des affaires, lui dire: 'Je voudrais, Monsieur, me faire construire une maison: vous allez m'en faire les plans. J'ai acheté un terrain à tel endroit, ayant autant de mètres de façade sur telle profondeur; seulement il faudra ne pas flâner; mon maçon m'a dit que douze ou quatorze mètres de profondeur suffisent; le terrassier et le puisatier sont occupés, il faut donc que j'aie mes plans dans huit ou quinze jours au plus tard' L'Architecte va s'écrier: 'Mais, mon cher Monsieur, c'est à peine de quoi étudier la distribution! Et la façade, et les coupes, et les intérieurs, quand les étudierai-je?' Il ne faut pas que la réponse du propriétaire soit bien développée: elle est presque devenue un cliché: 'Il faut faire de l'économie... on fera cela en plâtre; la première façade venue... tenez telle rue... tel N°... par exemple! Oui, faites-moi quelque chose comme cela!'"* Uit

88 X, L'Architecte Artiste in L'Emulation, 1874, p. 7-8

dit fragment kunnen we ook afleiden dat door deze commercialisatie van het beroep de relatie tussen bouwheer en architect verzuurde. Bovendien kunnen we tussen de lijnen door al een stil verlangen opmerken voor een vernauwing van het beroep zodat de nadruk terug op de artistieke aspecten van het beroep kon komen te liggen. Want hoewel hier wel de suggestie werd gegeven dat er twee types architect waren zal in realiteit elke architect wel tot beide types behoord hebben. Een goed voorbeeld hiervan is de architect Louis Minard (1801-1875) die in de Keizer Karelstraat zou optreden als ware bouwpromotor daar hij omwille van het potentieel dat hij in deze straat zag verscheidene percelen aankocht en bebouwde om ze daarna met hoge winsten te verkopen.

Fig 26. In de Keizer Karelstraat zou Louis Minard optreden als ware bouwpromotor. De toenmalige hoge burgerij toonde grote interesse voor de monumentale panden die hij hier optrok wat hem toeliet deze met hoge winsten te verkopen. Getuige hiervan zijn de twee woningen die in 1851 door Juffrouw Colson en de Heer Beaufays werden aangekocht.

Het gesprek dat in dit fragment wordt weergegeven is hoewel het de problematiek van de commercialisatie van het beroep duidt een vrij expliciete karikatuur daar voor de hogere burgerij hun gevel net de weerspiegeling was van hun persoonlijkheid en sociale status⁸⁹ en dus niet iets waar zo licht werd overgegaan zoals hier werd weergegeven. De gevel was immers

⁸⁹ Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., De 19e eeuw in België Architectuur en Interieurs, Tielt, 1994, p.7, 227

hét onderdeel van het herenhuis waarin de architect zijn meesterschap kon tonen en zo voor hevige wedijver tussen de bouwheren onderling zorgde aangezien ieder van hen de mooiste façade wou creëren. Volgens Camus de Mézières was het ook de gevel die ons in eerste instantie moest vasthouden en boeien, hij moest ons duidelijk maken welke sfeer het interieur had en hoe het werd gebruikt; interieur en exterieur moesten dus de meest intiem mogelijke relatie met elkaar aangaan.⁹⁰ Bovendien was deze gevel bij nieuw aan te leggen straten en pleinen vaak het onderwerp van een wedstrijd. Hierbij werden volledige gevelwanden ontworpen waarbij bij de aankoop van een perceel bouwgrond binnen dit ontwerp de eigenaar verplicht was om de gevel volledig in overeenstemming met het ontwerp uit te voeren en deze ook binnen een bepaalde termijn te realiseren zodat er geen storende openingen binnen het overkoepelende ontwerp zouden ontstaan.⁹¹ In Gent werden dergelijke overkoepelende gevelontwerpen onder meer gemaakt door de stadsarchitecten Louis Roelandt voor de Schouwburgstraat (1840) en het Sint Annaplein (1842), en door Charles Leclerc-Restiaux voor het Sint Pietersplein (1846) en het Graaf van Vlaanderenplein (1847). Dit soort gevelontwerpen had bovendien als gevolg dat gevel en gebouw vaak door twee verschillende

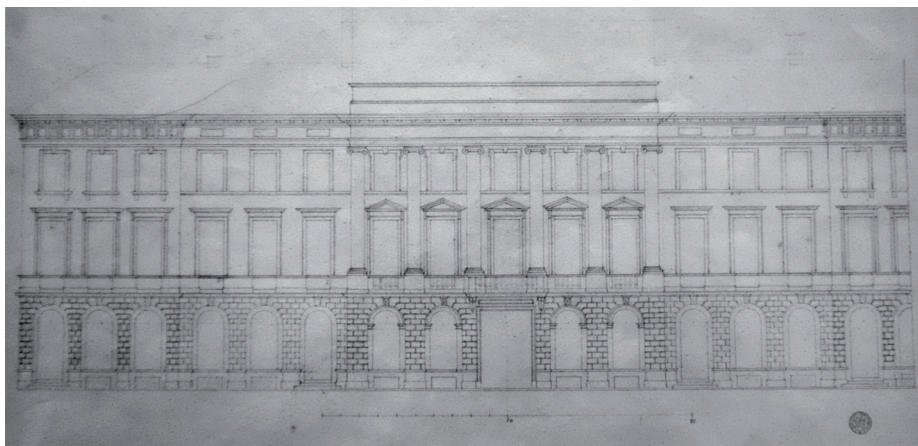

Fig 27. Gevelontwerp voor het Sint Annaplein door Louis Roelandt uit 1842

90 Daly, C., *L'Architecture privée au XIXe siècle sous Napoléon III*, Parijs, 1864, p. 15

91 Gesprek Guido Everaert in Hôtel d'Hane Steenhuyse op maandag 23 april om 10u30

Fig 28. Het Graaf van Vlaanderenplein met aan de linkerkant de door Charles Leclerc-Restiaux ontworpen gevelwand uit 1847

architecten werden ontworpen waarbij de architect van de gevel eveneens een grote impact had op de indeling van het gebouw daar zijn ontwerp de verdiepingshoogte en ook vaak de achterliggende functies bepaalde wat de opdracht voor de tweede architect in zekere zin ook bemoeilijkte.⁹² Uit de opgevraagde bouwaanvragen in het stadsarchief is wel af te leiden dat bij een opdracht buiten deze verplichte gevelontwerpen normaal gezien zowel gevel als planopbouw door dezelfde architect werden ontworpen.

Gedurende de 19^e eeuw waren er bovendien nog geen restricties op het beroep van architect waardoor vele architecten naast ontwerper ook optraden als uitvoerder en leverancier van bouwmaterialen, een combinatie die in de 21ste eeuw streng verboden is. Bijberoepen als metser, schrijnwerker, stukadoor of eigenaar van een magazijn voor bouwmaterialen waren dus zeker geen uitzondering. Naast deze beroepen binnen de bouwsector zien we dat de architecten ook actief waren in de interieursector als leverancier van stijlmeubelen en verlichtingselementen, meubelmaker, bronsgieter... waarin de confrontatie wordt gevonden van het beroep van architect met het beroep van decorateur. Ter illustratie van deze bijberoepen worden enkele visitekaartjes en briefhoofden weergegeven.

92 Gesprek Guido Everaert in Hôtel d'Hane Steenhuyse op maandag 23 april om 10u30

Fig 29. Visitekaartjes en
briefhoofden van
Gentse architecten

Net door deze diversiteit binnen het beroepsprofiel van de architect is het zeer moeilijk om te achterhalen waar de ontwerpopdracht voor de Gentse architecten specifiek eindigde. Zo weten we voor bepaalde huizen zoals het Hotel Lousbergs-de-Hemptinne dat voor de volledige inrichting beroep werd gedaan op een decorateur, in dit geval L. Thienpont.⁹³ Maar ook hier weten we door het ontbreken van informatie niet de juiste inhoud van deze opdracht. Daar we van de porseleinkaarten kunnen afleiden dat Thienpont hoofzakelijk leverancier was van stoffen en stijlmeubelen en er over vaste interieurelementen niets gezegd word, kunnen we hieruit misschien afleiden dat deze toch tot de taak van de architect behoorden. Dit toont nog maar eens aan dat hoe duidelijk het begin van de opdracht van de architect was zo ongedefinieerd was het eindigen ervan daar de keuze en ontwerp van de vaste interieurelementen vermoedelijk in grote mate bepaald werden door het nog beschikbare budget van de bouwheer.⁹⁴

Fig 30. L. Thienpont - Tapissier & entrepreneur d'ameublements, Rue des Champs, N°46 - Gand - Magasin d'ornement d'étoffes d'amenblement et de tapisserie, papiers-meubles, dorures cicelures passementeries - Literies, tapis, damas, et mousselines. Toutes sortes d'étoffes riches pour rideaux et teintures. Fabrique de fauteuils confortables et autres.

93 Website Vioe, fiche Hotel Lousbergs-de-Hemptinne

94 Gesprek Guido Everaert in Hôtel d'Hane Steenhuyse op maandag 23 april om 10u30

Architectuur

Voor de 19e eeuwse burgerij was het cruciaal om een aangename leefomgeving te creëren. Een weerspiegeling van de voorspoed en ondernemingsgeest van hun klasse. Door te bouwen bevredigde de burgerij enerzijds haar kunstzinnige behoeften maar anderzijds ook de behoefte om een tastbaar spoor van haar activiteiten voor de volgende generaties na te laten. Deze tendens van bouwen voor de toekomst liet de mensen dan ook zonder enig bezwaar investeren in stevigheid en kwaliteitsvolle bouwmaterialen waardoor het bouwen in deze periode een ware symfonie van ambachtelijke bedrevenheid werd waartoe alle beroepen bijdroegen en de steden omtoverde tot een waar schouwtoneel voor de architectuur.

Fig 31. Zicht op de Laurent Delvauxstraat in de 21e eeuw

Gevelarchitectuur

Dit eerste hoofdstuk van het derde deel zal ingaan op de gevelarchitectuur. In het deel Architect en ... uit het vorige hoofdstuk gingen we reeds in op het belang van het representatie karakter van de gevel in deze periode. Nu behandelen we welke invloed de besluiten en reglementen uitgevaardigd door het stadsbestuur op de gevelarchitectuur zullen hebben. Welk soort gevelafwerking er werd toegepast in de 19^e eeuw en hoe er werd omgegaan met de vormgeving en uitvoering van ramen, deuren en ornamenten. We sluiten af met een kort overzicht van de verschillende bouwstijlen die in Gent tijdens de 19e eeuw voorkwamen. Voor het deel over de wetgeving werd beroep gedaan op de verschillende boekdelen van het *Recueil des réglemens de police de la ville de Gand* en het *Reglement over de bouwwerken* welke beiden terug te vinden zijn in het stadsarchief van Gent. Voor de delen over gevelafwerking, deuren, poorten en ramen konden we gebruik maken van drie gedetailleerde studies: *Monumenten verdienen onze zorg, Gevelafwerking*⁹⁵, *Deuren en poorten: zeven eeuwen techniek en esthetiek*⁹⁶, *Het venster: zeven eeuwen techniek en esthetiek*⁹⁷ die door of met medewerking van de dienst monumentenzorg en stadsarcheologie van Gent werden uitgevoerd. Voor de typering van de verschillende bouwstijlen in deze periode in Gent werd voornamelijk gebruik gemaakt van het boek *Bouwen door de eeuwen heen: Gent*⁹⁸ en de website van het Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed.

95 X, Monumenten verdienen onze zorg, Gevelafwerking, Gent

96 Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten: zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995

97 Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster: zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993

98 X, Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Deel 4na Bogaert Chris: Historische en stads geografische evolutie van Gent, 1979, p.xxv-xxvii

Wetgeving

Op het Gentse grondgebied is het ‘*Besluit raekende het Schilderen van de Voorgevels der Huyzen*’ van 5 februari 1818 het eerste voorschrift betreffende de openbare orde en veiligheid dat invloed had op het uitzicht van de huizen. Hierin is te lezen dat *“Willende voorkomen de hinderpaelen die toegebracht worden aen de verlichting déézer stad, door het gebruyk der donkere koleuren waer mede de voorgevels der huyzen geschilderd worden, waer door het lanteêrn-licht merklyk verflauwd word ... De eygenaars of hueraers de voorgevels hunner huyzen niet mogen te schilderen, ’t en zy naer alvooren het monster van het koleur te hebben overgebracht aen den bureau der publieke werken op het stadhuys, alwaer geen donker of duyster koleur zal worden aegenomen”*⁹⁹. Dit besluit hield dus in dat alle voorgevels in een lichte

kleur moesten geschilderd worden om zo de lichtreflectie van de openbare verlichting te verhogen. Op 25 juli 1822 werd dit besluit voor de eerste maal aangepast waarbij onder het begrip voorgevel nu alle gevels werden verstaan. Naast de gevels gelegen aan de publiek wegen moesten nu ook deze gelegen langs rivieren, vaarten of andere waterlopen voorzien worden van een lichte kleur.¹⁰⁰ Achtereenvolgend zou dit besluit nog worden aangepast in 1836 en 1844 om in 1878 uit te groeien tot een substantieel reglement

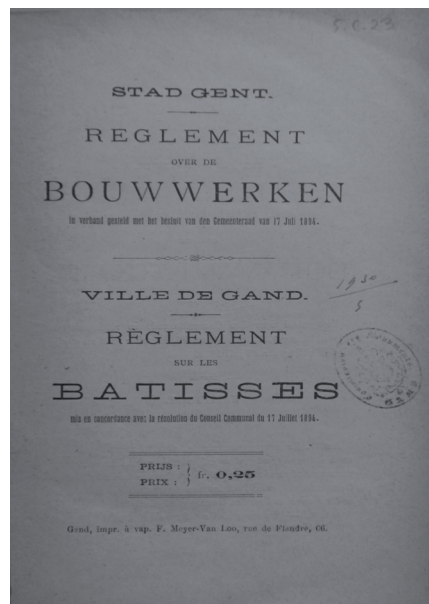

Fig 32. Titelpagina van het herziene Reglement over de bouwwerken van de stad Gent uit 1894

99 X, Recueil des réglemens de police de la ville de Gand, province de la Flandre Orientale, Gent, 1819, p. 61-62

100 X, Recueil des réglemens de police de la ville de Gand, province de la Flandre Orientale, Gent, 1822, p. 58-59

voor bouwwerken waarbij iedere stap in het bouwproces van toelatingen, uitvoeringwijze, materiaalgebruik tot onderhoud werd besproken.¹⁰¹ Hierin is onder meer te lezen dat de maximum hoogte van de voorgevel vanaf nu werd vastgesteld volgens de breedte van de langs gelegen weg, de verdiepingen een minimum vrije hoogte dienden te hebben van 3 meter, de vensteropeningen evenredig moesten zijn met de verdiepingshoogte en gevelbreedte, de middellijnen van de boven elkaar gelegen openingen met elkaar moesten overeenstemmen en de gevels ofwel met de rij gevoegd of in een licht kleur bezet moesten worden. Dit strikte programma dat de overheid oplegde werkte de uniformering van een stereotype gevelarchitectuur nog meer in de hand. Hierdoor is ook het eentonige karakter van de verbrede Brabantdam, het St. Annaplein, de Keizer Karelstraat, het Graaf Van Vlaanderenplein, het St. Pietersplein ... te verklaren. De fysionomie van de woningen langs deze pleinen en straten werd bijgevolg bepaald door een streng rechtlijnige aanleg, een strakke horizontale geleding door kroonlijsten en kordons¹⁰², de smetteloos bepleisterde en beschilderde gevels en de doctrinaire verdeling van openingen en bouwornamenten over het geveloppervlak.¹⁰³ De opvallende nadruk op de gevelarchitectuur in de vroege besluiten en het bouwreglement is te verklaren vanuit het feit dat men pas vanaf 1844 verplicht werd om ook de plannen voor de constructies achter de gevel goed te laten keuren door het stadsbestuur¹⁰⁴ terwijl men in de periode hiervoor enkel een goedkeuring voor de gevel nodig had.

101 X, Stad Gent, Reglement over de bouwwerken, Gent, 1894

102 Een kordon(lijst) of kordonband is een uitspringende horizontale lijst in de gevel van een gebouw. De band geeft aan waar de verdiepingen zijn gescheiden (al dan niet door schaduwwerking) en loopt soms rondom het hele gebouw.

103 Van Doorne Geert, Architectuur als visuele taal van de stedelijke cultuur. In: Apologie van een rebelse droom. Mercatorfonds, Antwerpen, 1989, p. 390-391.

104 Dambruyne, J., Rambaut, A., Laporte, D., Bral G.J., Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Tielt, 1992, p. 195

Gevelopstand en -afwerking

Tegen het einde van de 18^e eeuw was het een zo goed als algemeen verspreid fenomeen om de gevels af te werken met een kalkpleisterlaag. De toepassing van deze kalkpleisterlagen gebeurde voornamelijk vanuit esthetisch oogpunt omdat men hiermee onregelmatig metselwerk, gebruik van verschillende materialen, verzakkingen, golvingen... kon verbergen. Ze werden echter ook toegepast omwille van de wetenschap dat materialen bedekt met een pleister-en/of verflaag een langer leven beschoren waren.¹⁰⁵ Deze trend zette zich ondersteund door de besluiten van het stadsbestuur gedurende de hele 19^e

Fig 33. Metselwerk en blauwe hardsteen hoekblok bedekt met een pleisterlaag om een uniform uitzicht te verkrijgen

eeuw voort waardoor het merendeel van de gevels bepleisterd werd. Op de volledige gevels werd hierdoor een uniforme laag aangebracht, zo ook op de blauwe hardstenen hoekblokken die verwerkt waren in de posten van deur- en poortstijlen. Enkel de in de gevels ingewerkte geprofileerde lijsten met aparte versieringen behielden hun natuurlijk uitzicht.¹⁰⁶

De gebruikte ornamentiek op deze gevels zou echter wel gedurende de hele eeuw evolueren. Zo waren gevels uit de Hollandse periode meestal soberder en vlakker uitgewerkt dan deze uit de tweede helft van de 19^e eeuw en was de aanwezige ornamentiek nog volledig uitgevoerd in pleisterwerk.¹⁰⁷

Vanaf het midden van de 18^e eeuw had men reeds een verhoogde aandacht voor de bel-etage van grote herenhuizen om deze extra te kunnen benadrukken. In

¹⁰⁵ X, Monumenten verdienen onze zorg, Gevelafwerking, Gent, p. 3

¹⁰⁶ X, Monumenten verdienen onze zorg, Gevelafwerking, Gent, p. 5

¹⁰⁷ Charles, L., Everaert, G., Laleman, M.C., Lievois, D., Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent, Gent, 2001, p. 73

de loop van de 19e eeuw besloot men onder invloed van de verhoogde interesse in de Italiaanse renaissancearchitectuur om nog een extra benadrukking van deze verdieping in te voeren. Hiervoor werd de volledige gelijkvloerse verdieping als één hoge plint in bossagewerk uitgevoerd.¹⁰⁸ Doorgaans bestond dit bossagewerk uit een bepleisterd bakstenen parement maar ook een blauwe hardsteen zonder afwerking behoorde tot de mogelijkheden. Boven deze console van bossagewerk werd de constructie afgewerkt door middel van een pleisterlaag en ornamenten waarna deze voor het merendeel beschilderd werd met een lichte okerkleurige olieverf. Het stucwerk werd vanaf deze periode niet meer beschouwd als een afwerkingslaag die het baksteenparement louter aan het oog moest onttrekken maar als een zelfstandige afwerkingstechniek. Het gebruik van gesculpteerde natuursteen bleef in de gevels doorgaans beperkt tot dragende elementen zoals de consoles onder balkons.¹⁰⁹

Fig 34. Twee woningen volgens de verplichte kleurstelling: de linker woning met plint in blauwe hardsteen en bepleisterd parement, de rechter woning met plint in blauwe hardsteen en parement uit witte natuursteen met vensteromlijstingen in blauwe hardsteen

Ondanks het bouwreglement en de besluiten van het stadsbestuur werden niet alle gevels integraal met pleisterwerk afgewerkt. De deur- en vensteromlijstingen werden soms uitgevoerd in blauwe hardsteen of hout,

¹⁰⁸ Charles, L., Everaert, G., Laleman, M.C., Lievois, D., Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent, Gent, 2001, p. 73

¹⁰⁹ X, Monumenten verdienen onze zorg, Gevelafwerking, Gent, p. 5

maar in dit laatste geval werden ze dan wel met de gevel mee geschilderd. Andere gevels kregen dan weer een parement uit witte natuursteen en deuren en vensteromlijstingen in blauwe hardsteen. Door de gevel op deze manier op te bouwen zorgde men ervoor dat de te volgen kleurstelling voor gevels, welke bepaald was door de stadsverlichting, toch werd gerealiseerd. Deze verplichte kleurstelling zou naar einde van de 19^e eeuw herleid worden tot een bijna zuivere monochromie waarbij wit de bovenhand haalde.¹¹⁰

Naast de verplichtingen van het stadsbestuur zou ook de industrialisatie van de bouwsector het uitzicht van de huizen uit de tweede helft van de eeuw sterk beïnvloeden. Vele bouwmaterialen werden vanaf toen op grote schaal en in diverse vormen tegen betaalbare prijzen geproduceerd. Ornamenten en lijstwerk in stuc, zink, giet- en smeedijzer werden in ateliers gemaakt en bepaalden in grote mate het uitzicht van de herenhuizen. Geleidelijk aan ontstonden heuse toeleveringsbedrijven met catalogi van deze geprefabriceerde ornamenten.¹¹¹ Versieringen ontleend aan verschillende stijlperiodes werden zonder schroom verwerkt tot één geheel daar de burgerij in deze periode een romantische denkwereld had waardoor ze gelijktijdig teruggreep naar diverse historische stijlen. Dit gedachtegoed verklaart in belangrijke mate mee waarom veel gevels uit de tweede helft van de 19e eeuw niet eenvormig van stijl zijn.

In de tweede helft van de 19^e eeuw gingen verschillende stijlen dus naast en door elkaar een eigen leven leiden. Naast de populaire bepleisterde gevels verschenen er in het straatbeeld ook gevels in neorenaissance-, neogotische- en eclectische stijl. In deze gevels werden baksteen, natuursteen en nieuwe bouwmaterialen met elkaar en zonder afwerkingslaag gecombineerd.¹¹² Deze trend werd mogelijk door het feit dat het bouwreglement vanaf 1878 ook een

110 X, Monumenten verdienen onze zorg, Gevelafwerking, Gent, p. 6

111 Charles, L., Everaert, G., Laleman, M.C., Lievois, D., Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent, Gent, 2001, p. 73

112 X, Monumenten verdienen onze zorg, Gevelafwerking, Gent, p. 6

gevelafwerking 'met de rij gevoegd' toeliet. Hiernaast speelde ook het feit dat de bouwmaterialen geleidelijk aan waardering hadden weten af te dwingen voor hun uitdrukkingskracht, structuur en kleureigenschappen een belangrijke rol. Het onbedekt laten van de materialen werd doormiddel van de term 'schoonwerk' weergegeven en men was overtuigd dat men enkel hierdoor eerlijkheid en oprechtheid in de gevel kon uitdrukken. Deze keuze voor naakte materialen werd bovendien mee gebaseerd op het vermeende idee dat middeleeuwse constructies ook in naakte bouwmaterialen waren opgetrokken. Dit idee had als gevolg dat in de restauratiepraktijk van de 19^e eeuw historische gevels op grote schaal werden ontleisterd.¹¹³

Fig 35. Twee identieke woningen waarvan het linker werd uitgevoerd in 'schoonwerk' en het rechter voorzien werd van een pleisterlaag als afwerking

Bij de herenhuizen in het centrum van Gent werden de straatgevels van de huizen dus meestal afgestemd op de heersende architectuurtrends en wetgeving. De achtergevel en gevels van achterhuizen daarentegen werden, indien ze niet aan een weg of waterweg waren gelegen, in regel met weinig versieringen en louter functioneel opgetrokken. De woningen van vermogende bezitters vormden hierop veelal de uitzondering aangezien hier namelijk werd gestreefd naar prestige aan zowel de voor- als achterzijde van het huis.¹¹⁴

Fig 36. Groot herenhuus waarbij de voorgevel voorzien werd van gedecoreerd pleisterwerk en het metselwerk van de achtergevel naakt bleef

¹¹³ X, Monumenten verdienen onze zorg, Gevelafwerking, Gent, p. 6

¹¹⁴ Charles, L., Everaert, G., Laleman, M.C., Lievois, D., Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent, Gent, 2001, p. 75

Deuren en Poorten

Constructie en uitzicht van de opening

Bij bepleisterde gevels waren de constructie methodes niet zichtbaar maar de overspanningen voor deur- en poortopeningen werden meestal gerealiseerd door middel van strekse bogen. Bij het metselen van deze bogen maakte men gebruik van steekstenen omdat dit makkelijk toeliet om bogen met variabele hoogte te maken. Wanneer halverwege de 19^e eeuw het naakte gevelparement terug in de mode kwam ging men terug gebruik maken van oude technieken. Voor de ontlastingsbogen werden in het baksteenmetselwerk natuurstenen blokken verwerkt, waarvan de maatvoering werd afgestemd op de maatvoering van de toen gebruikte baksteenformaten. Tegen het einde van de eeuw zou men al veelvuldig metalen liggers toepassen om de overspanningen te realiseren.¹¹⁵

Bij de deuren was een rechthoekige vorm het meest voorkomend maar in het laatste kwart van de eeuw was er een toenemend gebruik van oudere vormen ontleend aan de 15^e t.e.m. de 17^e bouwkunst zoals rond-, korf- en tudorbogen.¹¹⁶ Het gebruik van natuurstenen omlijstingen voor deuren verminderde reeds gevoelig vanaf het einde van de 18^e eeuw maar vanaf het empire werden ze slechts nog sporadisch toegepast voor poorten en zo goed als niet meer voor deuren. Wel werden er nog posten uitgevoerd in arduin of witte natuursteen als men dacht dat er kans op beschadigingen kon zijn. Bij deuren was dit dan meestal gedeeltelijk en bij poorten over de gehele hoogte. Dit materiaalverschil werd dan achteraf weggewerkt met schilderwerk

¹¹⁵ Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995, p. 119

¹¹⁶ Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment, N°3 Maçonnerie en général, Parijs, 1898, p. 112

om zo de eenheid te herstellen. Opvallend is wel dat deze posten altijd uit grote monoliete blokken bestonden. Het gebruik van blauwe hardstenen lijsten liep nog verder terug bij het begin van het neoclassicisme maar in het laatste kwart van de eeuw ontstond hier een vernieuwde belangstelling voor. Venster-, deur- en poortopeningen zouden vanaf toen weer afgeboord worden met geprofileerde hardstenen lijsten gecombineerd met een parement in pleisterwerk of witte natuursteen. Ook in de neorenaissance en zeker bij de neobarokke gevels werden de natuurstenen omlijstingen in eer hersteld.¹¹⁷

Fig 37.L: Neoclassicistische poort zonder omlijsting
M: Neoclassicistische poort met bepleisterde omlijsting
R: Neobarokke poort met omlijsting in blauwe hardsteen

De schamppalen die aan beide zijden van de poorten in de muur werden ingewerkt, met als doel de mogelijke schokken van rijtuigen en de eerste auto's op te vangen, bleven dan weer gedurende de gehele 19^e eeuw in gebruik. Omwille van de stevigheid nam het volume van deze schamppalen wel toe ten opzichte van de 18^e eeuwse exemplaren waardoor een lompere vormgeving werd verkregen. Deze nieuwe exemplaren werden soms doormiddel van een gietijzeren helmstuk afgedekt en vanaf de jaren 40 werden de arduinen exemplaren zelfs veelal vervangen door gietijzeren exemplaren. Deze gietijzeren modellen werden als volplastische vormen uitgevoerd met zowel vlakke geometrische figuren als modellen waarin leeuwen of draken te

¹¹⁷ Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995, p. 120-121

herkennen waren. De eenvoudigste modellen waren licht versierde, gebogen stangen die in dorpel en plint werden ingewerkt.¹¹⁸

Fig 38. Diverse uitvoeringen van schamppalen

In de loop van de 19^e eeuw werden door het Gentse stadsbestuur alsmaar meer richtlijnen uitgevaardigd voor bouwwerken. Hiertussen bevonden er zich ook enkele die betrekking hadden op het uitzicht en constructie van deuren en poorten. Zo moesten de dorpels uit arduin vervaardigd worden, de deuren naar binnen opendraaien en mochten deze niet meer dan 40cm t.o.v. de gevel achteruitspringen. Wanneer het om een woning met souterrain ging mochten er zich bovendien slechts drie traptreden buiten het geveloppervlak op de openbare weg bevinden.¹¹⁹

118 Cloquet, L., *Traité d'architecture : éléments de l'architecture, types d'édifices, esthétique, composition et pratique de l'architecture*, Tome II: Maçonnerie, Parijs, 1898, p. 3-4

119 X, *Stad Gent, Reglement over de bouwwerken*, Gent, 1894, p. 38

Schrijnwerk, bovenlichten en afwerking

Tijdens elke nieuwe stijlperiode werden deuren en poorten een nieuw uiterlijk aangemeten om zo volledig bij te bouwstijl te passen. Door de vele variaties en afwijkingen op de gangbare vormen is het echter moeilijk om een eenduidig type voor elke periode aan te duiden.

Vanaf het empire werden voor de prominentste exemplaren bijna uitsluitend paneeldeuren en -poorten toegepast. Dit in tegenstelling tot de exemplaren in zij- en achtergevels die vaak nog op traditionele manier werden uitgevoerd. De toegepaste panelen waren in deze periode nog van beperkte hoogte zodat het probleem van krimpende panelen zich enkel stelde bij panelen samengesteld uit verticale elementen. Tijdens het neoclassicisme werkte men liever met grote, brede panelen die men verder kon verrijken met lijstwerk en ornamenten. Een typisch voorbeeld van deze verrijking zijn de ingesnoerde hoeken bij de bovenste panelen die vervolgens ingevuld werden met kleine rozetten. Een nieuwe trend die ingang vond tijdens het neoclassicisme en werd verdergezet tijdens de neorenaissance en neobarok was de toepassing van dubbele voordeuren. Deze hadden als grootste voordeel dat men nu voor

Fig 39.L: Neoclassicistische deur met panelen met ingesnoerde hoeken
M: Neoclassicistische dubbele deur
R: Neoclassicistische deur met drieledige indeling

een grote deuropening toch panelen met een geringe breedte kon toepassen. Dit had als gevolg dat ook ogenschijnlijke dubbele deuren werden uitgevoerd waarbij in het kader van de deur twee panelen werden aangebracht. Bij deuropeningen die voldoende breed waren werden zelfs drieledige indelingen toegepast. Hierbij werd uit twee panelen het opendraaiend deel van de deur opgebouwd zoals bij de ogenschijnlijk dubbele deuren en werd het derde paneel vastgezet.¹²⁰

Tijdens het empire vormden bovenlichten nog een belangrijk onderdeel van het schrijnwerk. Naast lichtinval zorgden ze ervoor dat de bovenzijde van de deuren en poorten samenviel met de bovenzijde van de ramen. Deze beglaasde bovenlichten werden meestal verrijkt met houten waaiers. De vormgeving hiervan bestond uit geometrische figuren met kwart, halve en hele cirkels, lancetten, spitsbogen, ingeronde ruiten, kruis-, diagonaal en straalverdelingen die eventueel gecombineerd werden met typische empire kenmerken zoals pijlen, palmetten en dierenhoofden. De straalverdelingen werden hoofdzakelijk toegepast bij rondbogen en de spitsboogverdeling bij rechthoekige bovenlichten. Veel voorkomend waren ook de speciaal ontworpen waaiers vervaardigd door beeldsnijders met hierin de typische ornamentiek van de periode verwerkt. Vanaf het midden van de eeuw werden

Fig 40. Bovenlichten met speciaal ontworpen waaiers

eveneens gietijzeren waaiers geplaatst. Deze exemplaren hadden meestal een geometrische indeling die met verschillende soorten gekleurd en/of geëts glas werd ingevuld. De bouw van huizen met een souterrain nam naar het

120 Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten: zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995, p. 121

einde van de eeuw sterk toe waardoor bij veel huizen de bovenzijde van het venster zeer hoog kwam te liggen. Dit had als gevolg dat het moeilijk werd om de deur op esthetische wijze even hoog te maken. Om dit op te lossen werd het bovenlicht losgekoppeld van het schrijnwerk of ont dubbeld waardoor de bovenlichten in dezelfde vorm als de naastliggende vensters of in de vorm van een oculus werden uitgevoerd.¹²¹ Naar het einde van de 19^e eeuw toe wenste men bovendien steeds meer natuurlijk licht in de vestibule te verkrijgen. Samen met het verlangen om te zien wie er voor de deur stond zorgde dit ervoor dat het bovenste deurpaneel vaak werd vervangen door een glazen paneel. Dit paneel werd vervolgens door middel van een gietijzeren sierelement of rooster beveiligd.¹²² Ook hier kon men terug kiezen uit standaardelementen of kon men een gepersonaliseerd stuk laten maken. Hoewel deze gietijzeren deurroosters pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw doorbraken werden bij de bouw van de Gentse Opera (1837-1840) reeds dergelijke roosters van groot formaat in de toegangspoorten geplaatst.¹²³

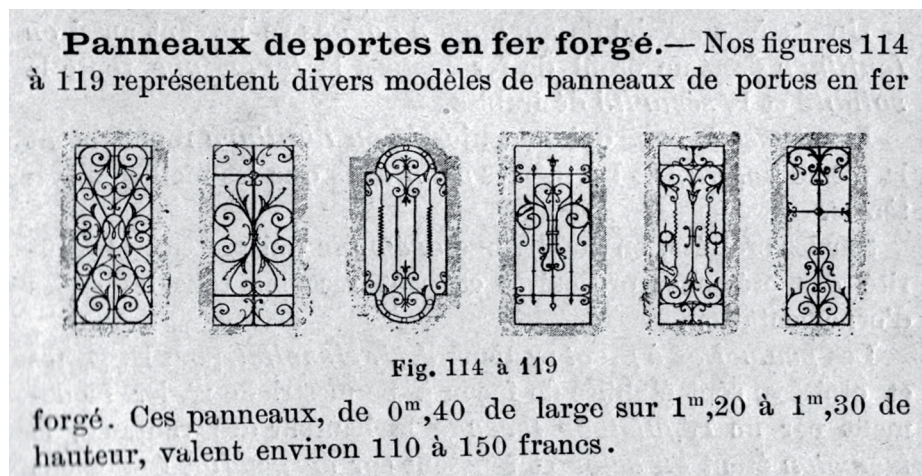

Fig 41. Standaardelementen voor deurroosters

121 Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995, p. 122

122 Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment, N°7 Serrurerie et menuiserie en fer, Parijs, 1898, p. 38

123 Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995, p. 129

Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment, N°7 Serrurerie et menuiserie en fer, Parijs, 1898, p. 38

De afwerking van buitendeuren en poorten gebeurde eeuwenlang met een laag olieverf aangezien dit de enige mogelijkheid was om het schrijnwerk van een afdoende en langdurige bescherming te voorzien. Tijdens de 19e eeuw werd het buitenschrijnwerk dan ook nog volop geschilderd. Bij onderzoeken uitgevoerd door de dienst monumentenzorg werd vaal groen als meest voorkomende kleur waargenomen. Vanaf het midden van de eeuw kwam hier echter verandering in. Onder Franse invloed was het schrijnwerk steeds verzorgder geworden en kreeg het een opvallend uitzicht met inlegwerk, het is uiteraard logisch dat buitenschrijnwerk met verzorgd inlegwerk niet geschilderd maar gevernist werd. Toepassingen hiervan werden in Gent voor deze periode door de dienst monumentenzorg niet onmiddellijk teruggevonden. In België zouden de eerste vernisfabrieken pas opgericht worden nadat koning Leopold II in 1885 soeverein was geworden van de Onafhankelijke Congostaat en de winning van fossiele hars op gang kwam. Het gebruik van vernissen als afwerking voor deuren en poorten had als gevolg dat nieuwe mogelijkheden ontstonden om het esthetisch uitzicht van het buitenschrijnwerk te bepalen. Het prominentste buitenschrijnwerk werd dan ook gerealiseerd met de beste keuze eikenhout waarin geen of slechts kleine afwijkingen op de nerven voorkwamen. Het is echter belangrijk om te vermelden dat dit niet betekende dat alle deuren en poorten sindsdien vernist werden. Schilder- en verniswerk bleven naast elkaar in gebruik en vaak werd de buitenzijde van een vernislaag voorzien en werd de binnenzijde met een eikenhoutimitatie beschilderd.¹²⁴

124 Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995, p. 124-125

Deurbeslag en accessoires

Voor deurknoppen en –grepen was er gedurende de 19^e eeuw een behoorlijk uitgebreid assortiment beschikbaar. Wel was er een duidelijke standaardisatie vast te stellen door de serieproductie van gietijzeren en gegoten messing onderdelen. Tot de meest gangbare modellen van het empire behoren de messing trekkers met ovaal plaat en eikel en de gietijzeren exemplaren met hand en banderolle welke uitgebreid konden worden tot

Fig 42. Empire deurgrepen

deurklopper met een lauwerkrans en leeuwenkop. Omstreeks dezelfde periode kwam de U-vormige, samengestelde messing trekker in gebruik die vooral bij huizen in neoclassicistische stijl werden toegepast. Door de aanpasbare lengte van de buis kon dit model bij zowat elke deur of poort gebruikt worden. De naar het einde van de eeuw toe verbeterde giet- en moulagetechniek had samen met een verzorgde nabewerking het gevolg dat de verkrijgbare stukken een steeds groter wordend reliëf kregen. Bovendien werd het

Fig 43. Diverse uitvoeringen van U-vormige trekkers

assortiment naar het einde van de eeuw nog eens sterk uitgebreid door niet lokaal geproduceerde serieproducten en de nieuwe productie van verticaal te plaatsen trekkers welke met een sleutelplaat gecombineerd werden.¹²⁵ De vormgeving van deze sleutelplaten was gedurende de hele 19^e eeuw zeer eenvoudig gehouden met uitzondering van de neogotiek, -renaissance en – barok. Tijdens het empire was de meest gangbare vormgeving een ruitvormig, in de deur verzonken smeedijzeren plaatje. Tijdens het verder verloop van de 19^e eeuw werd vooral de gegoten messing sleutelplaat toegepast en bij grote deuren en poorten werd soms een grote gegoten messing sleutelplaat in de vorm van een leeuwenkop, geïnspireerd op 17^e eeuwse modellen, toegepast.¹²⁶

Het plaatsen van beltrekkers aan de deur gebeurde ofwel op de naastliggende muur ofwel op de dagkant van de deur zelf. Bij het nieuwe type dat op de dagkant van de deur werd geplaatst kon men de bel laten rinkelen door de as een roterende beweging te geven. De onderdelen van deze beltrekkers die aan de buitenzijde van de woning zichtbaar waren werden meestal in messing uitgevoerd en gemonteerd op een messing of marmeren plaatje. Bij eclectische gebouwen werkte men deze beltrekkers vaak tot kunstige smeedwerkjes met een spiraalvormig handvat uit.¹²⁷

Fig 44. L: Roterende bel
M: Beltrekker
R: Eclectische
beltrekker

125 Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995, p. 127

126 Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995, p. 126

127 Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995, p. 128

Het gebruik van ingewerkte voetschrappers aan de deur kende volgens de dienst monumentenzorg vermoedelijk pas vanaf de jaren 1840 een stijgend succes. Hoewel de straten en trottoirs reeds lang geplaveid en gekasseid werden, bleek een dergelijk attribuut meer dan noodzakelijk. De voetschrappers werden meestal naast de deur of in tweevoud aan weerszijden van de poort ingewerkt. De latere gietijzeren exemplaren waren meestal in een eenvoudige of barokke vormgeving uitgevoerd en werden vervolgens op de arduinen plint aangebracht. Bij de goedkopere versies werd enkel de vorm in de natuursteen uitgehouwen waarna een metalen stang als schraper werd gemonteerd.¹²⁸

Fig 45. Diverse uitvoeringen van ingewerkte voetschrappers

Vanaf 1895 werd als gevolg van het invoeren van de huis aan huis postbedeling de brievenbus als nieuw stuk beslag aan de deur toegevoegd. Deze brievenbussen werden uitgevoerd in messing, brons, giet- en smeedijzer of in een combinatie van deze materialen. Op de klep droeg ze meestal het opschrift 'LETTRES' dat tegemoetkwam aan de Franssprekende burgerij. Dit nieuw stuk deurbeslag werd vaak gecombineerd met deurtrekkers waardoor oudere exemplaren werden vervangen of uitgebreid met een aparte exemplaar.¹²⁹

Fig 46. Diverse uitvoeringen van brievenbussen

¹²⁸ Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995, p. 129

¹²⁹ Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995, p. 130

Vensters en ramen

Uitzicht van de vensteropeningen

De eerste drie decennia van de 19^e eeuw kenden een verdere versobering in de vormgeving van de vensteropening. Door de benadrukking van de bel-etage vanaf de 18^e eeuw werden enkel de rondboogvensters op deze verdieping nog doormiddel van lijstwerk bekroond en werden alle andere vensters zo sober mogelijk gehouden.¹³⁰ Het centrale rondboogvenster op de bel-etage werd soms gecombineerd met twee smalle flankerende ramen om zo een Palladiaans venster of serliana te vormen. De bogen van de rondboogvensters werden aangezet op een geprofileerde klassieke lijst op de gevel die eveneens doorliep over het kalf¹³¹ van het raam. Indien men enkel

Fig 47. Zicht op de
Recollettenlei

130 Charles, L., Everaert, G., Laleman, M.C., Lievois, D., Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent, Gent, 2001, p. 73

131 Dwarsregel tussen een deur en haar bovenlicht. Ook horizontale regel in kruiskozijn tussen luikopening onder en glasvlak boven, vroeger glashout geheten.

rechthoekige vensters had op de bel-etage werd hier een fries en kroonlijst als overkapping aan toegevoegd. Bij de eenvoudige huizen paste men zelfs niets van decoratie meer toe. Het weinig lijstwerk dat zich hierdoor in het begin van de eeuw nog op de gevels bevond werd bijgevolg nog steeds ter plaatse uit de hand getrokken. Enkel de complexere ornamenten werden op voorhand in de werkplaats uit kalk en gips gegoten.¹³²

Voor de indeling van de bovenlichten bij de rondboogramen van de bel-etage werd beroep gedaan op dezelfde motieven als deze die bij de deuren en poorten werden toegepast. Bovendien waren deze bel-etage ramen bijna altijd *fenêtres à terre* waardoor balustrades noodzakelijk werden ter beveiliging. De meeste van deze balustrades werden opgebouwd uit verticalen in de vorm van pijlen of eindigden in een boogmotief dat eventueel nog kon verrijkt worden met diverse ornamenten.¹³³ In het begin van de 19e eeuw

Fig 48. Diverse uitvoeringen van balustrades

vormde men eveneens de afzonderlijke dorpels van de ruiten op de eerste verdieping om tot een doorlopende kordonlijst of werd een balkon voorzien over de volledige breedte van de gevel of middenrisaliet¹³⁴. Ook op de bovenliggende verdiepingen werden de dorpels later in de eeuw omgevormd tot kordonlijsten waardoor een sterke horizontale geleiding van de gevels werd verkregen.¹³⁵

132 Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993, p. 99

133 Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993, p. 100

134 Het vooruitspringende gedeelte gelegen in het midden van de gevel.

135 Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993, p. 99

Een grotere diversiteit aan venstervormen ontstond opnieuw vanaf het midden van de 19^e eeuw waarbij naast de rechthoekige vensters er weer licht gebogen en rondbogige vensters op de andere verdiepingen verschenen. Deze vensters kregen telkens een rijke versiering met lijstwerk en de bel-etage vensters of –balkondeuren werden voorzien van frontons of kroonlijsten met architraven en versierde friezen ondersteund door consoles. Bij de sobere toepassingen vulde men het lijstwerk dan weer aan met een versierde sluitsteen. Voor deze decoratieve elementen werd door de stukadoors meer en meer gebruik gemaakt van geprefabriceerde lijsten, friezen en ornamenten wat bij sommige neoclassicistische gevels tot een bombastische toepassing ervan leidde. Bij deze neoclassicistische huizen zien we eveneens dat het een optie was om de stucijst rondom het venster te vervangen door een exemplaar in blauwe hardsteen.¹³⁶ Opvallend is wel dat de venstertypes uit deze periode sterke gelijkenissen vertonen met de modellen die in de Encyclopédie van

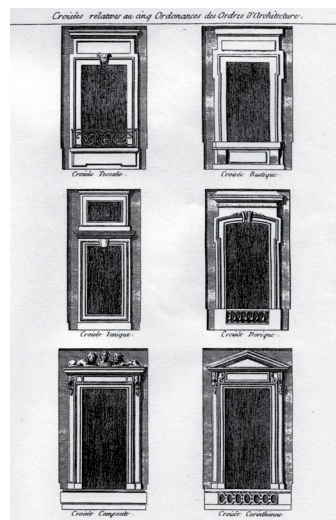

Fig 49. Venstertypes afgebeeld in de Encyclopédie van Diderot en d'Alembert

Diderot en d'Alembert staan afgebeeld.¹³⁷ Deze modellen die als inspiratiebron voor ontwerpers fungeerden waren reeds in de 18e eeuwse Franse architectuur toegepast, maar kenden door de betere verspreiding van diverse modelboeken in de 19e eeuw ook een grote navolging in onze streken.¹³⁸ Het bouwreglement van 1878 voerde eveneens enkele regels met betrekking op de constructie, hoogte en uitsprongen van de vensters op de openbare weg in. Hiernaast waren er ook voorschriften voor de luiken en blinden die aan de gevels voorzien werden.¹³⁹

136 Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993, p. 100

137 Diderot, M., D'Alembert, M., Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, Genève, 1777

138 Van Loo, A. 2003: Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen, 2003, p. 21

139 X, Stad Gent, Reglement over de bouwwerken, Gent, 1894, p. 38

Schrijnwerk

De technische perfectie die op het einde van de 18e eeuw was bereikt en voor elke vorm van raam toepasbaar was zorgde ervoor dat de constructie van ramen in de 19^e eeuw nog nauwelijks te verbeteren was. In typologisch uitzicht verschilden de ramen uit de eerste decennia van de 19^e eeuw hierdoor niet van hun laat 18^e eeuwse voorgangers. Het merendeel van deze ramen had eenzelfde uitzicht en profilering met een hoofindeling in de vorm van een kruis, het kalf in de vorm van een klassieke architraaf en een raamoppervlak met een onderverdeling in zes of acht glasvlakken. Bij deze onderverdeling was het voor een harmonisch uitzicht cruciaal dat een gelijke verdeling van het raam werd toegepast. Daar de glasnijverheid nog geen grote glaspanelen in voldoende aantallen en tegen betaalbare prijzen op de markt kon brengen bleef deze onderverdeling noodzakelijk.¹⁴⁰ Een kleine constructieve wijziging kwam er rond de jaren 1830 door het verkleinen van de houtsectie van de roeden en de toepassing van een stopnaald, waardoor beide raamvleugels nu tegelijk geopend moesten worden. Het vaste kader en de vleugels van het raam vormden na deze wijzingen wel nog steeds één vlak aan zowel de binnen- als buitenzijde. Een ingrijpendere constructieve verandering kwam er omstreeks 1840 door de toepassing van een extra sponning. De houtsecties van het vaste kader werden hierdoor groter waardoor het opdekkend gedeelte zwaar geprofileerd kon worden. De architecten die in neorenaissance- en neobarokke stijl ontwierpen waren

Fig 50. Typische raamverdeling in kruisvorm met acht glasvlakken

¹⁴⁰ Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993, p. 101

bovendien van mening dat het schrijnwerk niet alleen door zijn indeling een rol had te vervullen in de gevelcompositie, maar dat een weelderige detaillering van de gevels een evenwaardige afwerking van de vensters inclusief de ramen noodzakelijk maakte. Dit principe zou echter alleen bij belangrijke gebouwen worden toegepast.¹⁴¹ Vanaf de jaren 1840 startte men met het toepassen van metalen profielen ter vervanging van de houten regels en bovenlichtstijlen zodat een elegantere raamindeling werd verkregen. De ramen uit deze periode kregen hierdoor een typische in het bovenlicht doorlopende bekroning van de naald in de vorm van een halve cirkel, welke versierd kon worden met een

Fig 51. Bekroning van de naald met een schelpmotief

bloem, schelp of ander motief. Deze bekroning vormde echter een noodzakelijk onderdeel om het doorlopende bovineinde van het spanjolet aan de binnenzijde te verbergen. In de jaren volgend op 1860 kwamen de eerste grote glasplaten van een behoorlijke kwaliteit en aan een betaalbare

prijs op de markt welke de voorbode van het moderne raam zouden zijn.¹⁴² Bovendien werden vanaf de jaren 1870 de raamkaders niet langer uit één houtsoort vervaardigd, maar gebruikte men eiken voor de dorpels en grenen voor de rest van het raam, iets wat in de periode hiervoor slechts zelden gebeurde.¹⁴³

141 Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993, p. 105

142 Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993, p. 101

143 X, Onderhoudsboekje houten schrijnwerk: Erfgoed en comfort verenigen, 2008, p. 6

Beslag

Tijdens het empire streefde men naar absolute soberheid wat zich vertaalde in de bijna totale afwezigheid van raambeslag in deze periode. Als sluiting werden volledig zichtbare spanjoletten vermeden en maakte men gebruik van een houten binnennaald. Deze klemde zich in gesloten toestand vast in de verlengstukken van de naald of in één of twee voorziene smeedijzeren bajonetvormige haken. Een variant hierop waren de ijzeren pompspanjoletten, ingelaten in een pilaster waarbij enkel de handgreep zichtbaar was. Deze handgreep was ofwel een zwanenhalsvormige hendel versierd met een geelkoperen ovalen knop of eikel ofwel een rechte hendel bekroond met een houten of geelkoperen bol.¹⁴⁴ De eerste spanjoletten¹⁴⁵, gemonteerd op de

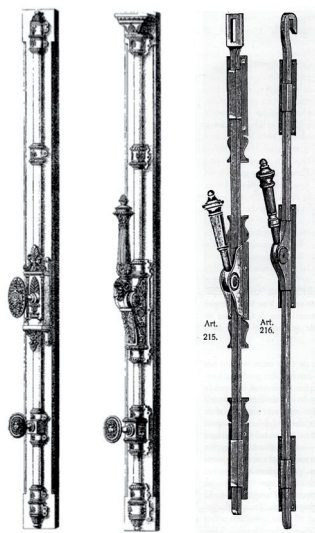
Fig 52. Diverse uitvoeringen van de hendel van spanjoletten

binnennaald van het raam, werden vanaf de jaren 1840 toegepast. Dit waren meestal luxe producten die in het begin vooral uit Frankrijk werden ingevoerd. De gepolijste ijzeren roede had een ronde sectie en werd aangegrepen door een rijkelijk versierd geelkoperen of bronzen handvat. De trekkers, geleiders en sluitingen die hierbij hoorden werden even gedetailleerd als het handvat uitgevoerd. Bij de neoclassicistische herenhuizen werd de vormgeving van deze spanjoletten zelfs afgestemd op de interieurinrichting. Hoewel Gent in

¹⁴⁴ Van Doorne, G., Everaert, G., *Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Gent, 1993, p. 106

¹⁴⁵ Een *spanjolet* bestaat uit een metalen verticale stang met een cirkelvormige doorsnede, die aan beide uiteinden voorzien is van een duim. Met een draaibeweging van de stang, teweeggebracht door een kruk, schuiven de duimen in de schootplaten die bevestigd zijn op de bovenste en de onderste regel van het venster.

Fig 53. L: Spanjoletten uit de catalogus van H. Dandois Bruxelles
R: Spanjoletten uit de catalogus van Holtermann Aachen

1865 19 bedrijfjes kende die werkzaam waren in het gieten van gele metalen, werd het hang- en sluitwerk voor ramen vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw niet langer door zelfstandige smeden maar door de metaalverwerkende nijverheid geleverd. Uit een onderzoek van de dienst monumentenzorg is gebleken dat de Gentse detailhandelaren vooral catalogi toegestuurd kregen van Franse en Duitse bedrijven waaruit het cliënteel dan het gewenste model kon bestellen. In de Gentse herenhuizen blijkt vooral het beslag van de Gebroeders Holtermann uit Aachen goed vertegenwoordigd.¹⁴⁶

Luiken, persiennés en zonneweringen

De grote standenverschillen die gedurende de 19e eeuw ontstaan waren werkten spanningen tussen de diverse klassen in de hand waardoor de gegoede burgerij zich slechts veilig voelde wanneer ze 's avonds haar vensters door luiken kon afsluiten. Deze mogelijkheid om de ramen af te sluiten zorgde er eveneens voor dat de kostbare en rijk gedecoreerde interieurs tegen de nefaste invloed van het zonlicht konden beschermd worden waardoor luiken zeer geliefd werden in de 19^e eeuw. De oriëntatie van de woning zou dus eveneens een cruciale factor zijn voor het al dan niet beluiken van alle vensters van de woning.¹⁴⁷ Begin 19^e eeuw werden in de meeste gevallen alle ramen nog van luiken voorzien en hadden de meeste een rechthoekige of rondbogige vorm. Vanaf het midden van de eeuw waren het meestal enkel nog de gelijkvloerse verdiepingen die voorzien werden van luiken. Daar de vensters

¹⁴⁶ Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993, p. 106-108

¹⁴⁷ Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993, p. 103

vanaf het midden van de 19^e eeuw een grotere diversiteit aan vormen kenden en de vormgeving van de luiken steeds de vensteropeningen volgde werden ook luiken met afgeronde hoeken vervaardigd.¹⁴⁸

Hoewel persiënnes of jaloezieën reeds op het einde van de 18^e eeuw een vast gevelonderdeel vormden bij de grote herenhuizen bleven ze gelijktijdig met de luiken in gebruik en combinaties van beide systemen kwamen dan ook regelmatig voor. Rond 1860 zouden deze zware persiënnes en jaloezieën vervangen worden door smalle samenvouwbare houten blinden aan de buitenzijde of binnenzijde van de woning. Om de blinden voorzien aan de buitenzijde in gesloten toestand netjes te kunnen wegbergen was het noodzakelijk dat de vensteropening deels door de vensteromlijstingen werd afgedekt. Hiervoor was het noodzakelijk dat de omlijstingen niet in stucwerk

Fig 54. Samenvouwbare houten blinden

maar in hout werden uitgevoerd en dat de gevel voldoende dikte had om aan de opgevouwen blinden plaats te bieden.¹⁴⁹ Het nadeel van deze buitenluiken of blinden was dat men naar buiten moest om ze te sluiten of dat de ramen moesten geopend worden. Aan dit ongemak zou omstreeks 1880 een einde komen met de invoering van het rolluik. Bij bestaande gebouwen werd de

¹⁴⁸ Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993, p. 103

¹⁴⁹ Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993, p. 103

rolluikkast aan de buitenzijde boven het venster of in de vensteropening aangebracht, bij nieuwe gebouwen of bij bestaande rondboogopeningen moest er binnenshuis boven het venster een geschikte plaats gevonden worden.¹⁵⁰

Hoewel al deze types luiken, blinden.. de noodzakelijk bescherming boden tegen inbraken en vandalisme en eveneens als uitstekende zonnewering fungeerden waren ze voor dit laatste minder makkelijk te hanteren. Hierdoor werd eind 19^e eeuw de voorkeur gegeven aan lichtere en beter handelbare zonneweringen, gemaakt uit dunne ronde houten latten of canvas, welke verborgen konden worden achter een sierlijk scherm. Daar dit systeem bij het op en neerlaten zeer goed manipuleerbaar was zou het snel veel navolging krijgen.¹⁵¹ Dit systeem was echter niet nieuw aangezien J.A. Roubo het reeds in 1769 afbeeldde in zijn werk *L'Art du Menuisier*.¹⁵²

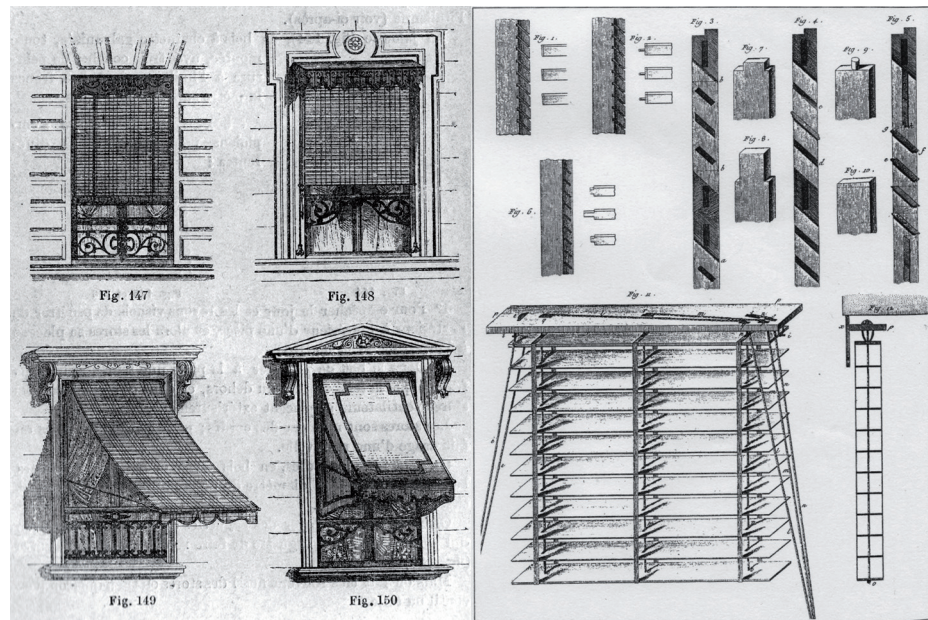

Fig 55. L:Canvas
zonneweringen
R: Zonnewering uit
L'Art du Menuisier van
J.A.Roubo uit 1769

150 Van Doorne, G., Everaert, G., *Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Gent, 1993, p. 104

151 Barré, L.A., *Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment*, N°5 Menuiserie en bois, Parijs, 1898, p. 64

152 Van Doorne, G., Everaert, G., *Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Gent, 1993, p. 104

Inleiding op de voornaamste bouwstijlen in Gent

De verschillenden architectuurstijlen in Gent werden tijdens de 19e eeuw voornamelijk beïnvloed door Frankrijk en Italië maar ook door onze eigen lokale bouwmethodes. Het is echter onmogelijk om de verschillende stijlperiodes perfect in de tijd af te bakenen omdat deze elkaar gedurende tientallen jaren overlappen en zich dus ook gelijktijdig naast elkaar ontwikkelen.

Empire 1795 - 1840

Deze stijl wordt algemeen toegepast in de gevelarchitectuur in Gent en dit door toedoen van stadsarchitecten J.B. Pisson (1763-1818) en J.B. Van de Capelle (1772-1833). De zuivere empirestijl treffen we in Gent echter, net zoals in Frankrijk, vooral in de interieurversiering uit deze periode aan.

Het nieuwe geveltype van deze stijl sloot zeer goed aan bij het grondplan van de classicistische woningen uit het laatste kwart van de achttiende eeuw. De gevels zijn horizontaal gerichte, bepleisterde lijstgevels met een meestal sterk geaccentueerde middenpartij en toepassing van afgevlakte bossage of horizontale banden en lijsten. Op de tweede bouwlaag werden rondboogvormige deurvensters met leuning toegepast. Hiernaast zijn vooral de decoratieve elementen zoals friezen, médaillons en panelen in reliëf van stucwerk of gietijzer typerend. De gebruikte motieven werden ontleend aan de Griekse, Egyptische of Assyrische kunst.

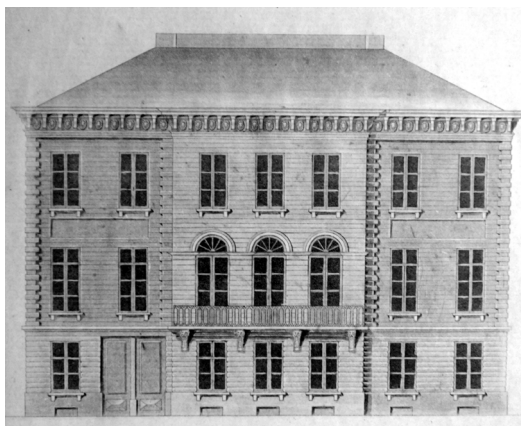

Fig 56. Hotel Grenier-Wambersie op de Recollettenlei ontworpen in 1797 door J.B. Pisson

Eveneens kenmerkend zijn de balkons met giet- en smeedijzeren balkons die vaak over de volledige gevelbreedte werden voorzien.

De stijl werd vooral toegepast op de gevels van grote woningen, bij kleiner woningen werden ook lijstgevels in empirestijl gebruikt maar dan spreken we meer over empire-getint. Enkel de rondboogvormige deurvensters met empireleuning op de tweede bouwlaag en de sporadisch toegepaste decoratieve panelen vinden hier ingang.

Neoclassicisme 1830 - 1900

Voor de ingrijpende wijzigingen in het Gentse stadsbeeld in de negentiende eeuw is deze stijlrichting het sterkst bepalend geweest. De stijl was in de privé-architectuur vrij algemeen in gebruik vanaf de jaren dertig van de achttiende eeuw tot het begin van de twintigste eeuw. Dit is vooral te wijten aan het tot stand komen van een aantal grote openbare gebouwen in de eerste helft van de negentiende eeuw in een strenge neoclassicistische stijl. Hierbij werden ook de omliggende straten rechtgetrokken en verbreed en voorzien van doorlopende neoclassicistische gevelwanden.

Fig 57. Woning gelegen in de Korte Meer

De gevels uit deze eerste helft van de eeuw worden vooral gekenmerkt door hun sober- en vlakheid. Ze verkrijgen een horizontale gerichtheid door toepassing van kordons en een klassiek bekronend hoofdgestel, omlijste muuropeningen met frontonbekroning of rechte kroonlijst met af en toe toepassing van afgevlakte bossage en hardstenen balkons.

In de tweede helft van de eeuw werd de frans geïnspireerde bepleistering vervangen door bak- en natuursteen waardoor kleurige materiaalcombinaties ontstonden in een neoclassicistische vormtaal. Nieuw waren ook de opvallend rijk en zwaar uitgewerkte vormen en ornamenten.

Neostijlen 1850 - ...

Een verklaring voor de andere neostijlen die vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw aan populariteit wonnen is te vinden in het algemeen groeiende gevoel van nationalisme en romantiek in deze periode. Men kreeg belangstelling voor de grootsheid en hoogtepunten uit het eigen verleden waardoor een interesse werd gecreëerd voor streek- en volk gebonden bouwstijlen. In Gent werd voornamelijk aansluiting gezocht met de middeleeuwen.

Hoewel het geveltype, witgepleisterde lijstgevel, vrijwel ongewijzigd bleef stapte men toch af van de doorgedreven eenvormigheid en kreeg de ornamentering steeds meer belang. Rijk uitgewerkte vensteromlijstingen, borstweringen en friezen met stucdecoratie, zwaar versierde balkons en kraagstenen kwamen vanaf dit moment veelvuldig voor. Het gebruik van loggia's, erkers, balkons, houten winkelpuien en uitstalramen zorgden dan weer voor levendige accenten. De geschiedenis werd zorgvuldig bestudeerd waardoor terecht van neobarok-, neorococo-, neorenaissance- en neo-Lodewijk XVI-stijl kan gesproken worden.

Fig 58. Woning gelegen in de Willem Tellstraat

Voor de doorsneearchitectuur, die in sterke mate toenam tegen het einde van de negentiende eeuw, bleven echter eenvoudige geveltypes in gebruik. De eenvoudig witgepleisterde lijstgevels kwamen vooral voor bij de eenheidsbebouwing van woonhuizen en vooral daar waar nieuwe straten of wijken werden aangelegd.

Neogotiek 1860 - ...

Deze stijl die een poging deed tot directe aansluiting bij het eigen roemrijke verleden vond in Gent pas laat ingang en werd vooral gepromoot door Jean Bethune. Deze was dan ook nauw betrokken bij de oprichting van de St. Lucasschool in 1862 die haar stempel zou drukken op de Gentse neogotische bouwwerken.

Kenmerkend voor deze St.-Lucasgotiek waren de kerkelijk aandoende baksteenconstructies waarin nieuwe vormen, verhoudingen en materialen gecombineerd werden met aan de gotiek ontleende elementen.

Fig 59. Het Rommelaere
Instituut in de
Hospitaalstraat
ontworpen in 1899
door L. Cloquet

Eclecticisme 1890 - ...

Het lijkt dat deze stijl later ingang vond in Gent dan in de rest van België waar hij de meerderheid van zijn aanhangers al verloor naar het einde van de negentiende eeuw toe. Dit is vooral te merken aan zijn veelvuldige toepassing in nieuw aangelegde straten in Gent van rond 1900. In het eclecticisme welke een zeer exuberante en fantasierijke bouwstijl is greep men terug naar alle mogelijke bouwstijlen uit het verleden. Men maakte gebruik van diverse en soms totaal nieuwe materialen zoals gekleurde en geglazuurde baksteensoorten, metaal en glas. De geveltypes waren geïnspireerd op de veelheid aan vormen uit het verleden maar deze werden toch steeds origineel geïnterpreteerd of gesynthetiseerd.

Fig 60. Gevelwand in de
Baudelostraat
ontworpen rond 1900
door J.G.Semey

Planopbouw

In dit tweede hoofdstuk gaan we in op het feit dat een typologische onderverdeling kan gemaakt worden op basis van de gevel; afmetingen, indeling ... maar ook op basis van het plan; plaats van toegang, aanwezige ruimtes, circulatie ... Door de typologie te baseren op gevel en plan wordt een verdeling gegenereerd in verschillende types burgerlijke woningen voor stad en platteland. Er zal eveneens onderzocht worden of de veranderende sociale verhoudingen een neerslag hebben op de indeling van het plan? Naast de bestaande circuits in deze gebouwen zullen ook een aantal woonscenario's zoals het ontvangen van gasten, koken en baden bekeken worden. Al deze onderdelen zullen bijdragen in het begrijpen van de structuur van deze indeling, die misschien niet meer volledig afgestemd is op onze hedendaagse wooncultuur.

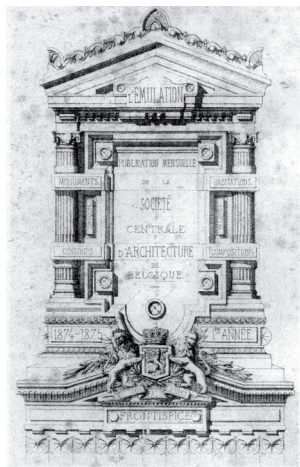

Fig 61. Titelpagina van
maandblad
L'Emulation

Voor de verschillende types burgerwoningen zullen we steunen op het tijdschrift L'Emulation. Dit maandblad dat van 1874 ononderbroken verscheen is één van de interessantste getuigen van de architectuur in België tijdens de 19e eeuw omdat het opgevat is als een vrije tribune en niet als de spreekbuis van een spraakmakende persoonlijkheid of school die haar principes wou laten gelden. Net om deze reden heeft het een belangrijke rol gespeeld in de professionele en maatschappelijke ontwikkeling van het architectenberoep.¹⁵³ Daar

153 Van Loo, A., Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen, 2003, p.298

dit tijdschrift de steun is voor veel andere bronnen wordt het ook hier als vertrekpunt gebruikt. Hiernaast zullen we ook beroep doen op de kennis van Guido Everaert, consulent Dienst Monumentenzorg Stad Gent, die al 20 jaar onderzoek voert naar de 19e eeuw in Gent en dus als expert voor deze periode kan beschouwd worden. Er zal eveneens gekeken worden naar werken van César Daly en Eugene Viollet-le-Duc omdat hierin naast een architectuur bespreking ook een reflectie tussen architectuur/typologie en sociale gebruiken wordt gemaakt die vanuit ons standpunt zeer interessant is. Op basis van deze vier bronnen maken we dus een onderscheid in de verschillende types burgerwoningen van Gent en wat hen juist tot deze types maakt. In 1880 verscheen in L'Emulation reeds een onderverdeling voor de eigentijdse woningen in vier duidelijk afgelijnde types; 1° La maison de rapport ou à loyer, 2° La maison de bourgeoisie ou de rentier, 3° La maison de maître ou hôtel en 4° La maison de campagne. In deze studie zal echter enkel ingegaan worden op de types 2° , 3° en 4° daar het type 1° in Gent slechts in mindere mate werd gerealiseerd en het merendeel van de huizen dus in de andere types onderverdeeld kunnen worden.

La maison de bourgeoisie ou de rentier

Onder dit type vallen volgens L'Emulation de herenhuizen met een gevelbreedte van zes of zeven meter en opgebouwd uit een half ondergrondse niveau, een gelijkvloerse niveau, één of twee en uitzonderlijk drie verdiepingen, een tuin en binnenplaatsje met toilet en andere bijgebouwen. Dit type werd in Gent vooral vanaf de tweede helft van de 19e eeuw gerealiseerd zoals in de verkaveling van Hoffman rond het Citadelpark. Vanaf dit moment ligt, hoe verschillend de stijl van de gevel verder ook was, de ruimteverdeling in deze woningen zo goed als vast.

Fig 62. Plan van de gelijkvloerse verdieping van één van drie identieke woningen ontworpen door A. Ledoux in 1885 voor de Koning Leopold Laan welke onderdeel was van het verkavelingsplan van Hoffman voor de Citadel

Het half ondergrondse niveau wordt langs de voorgevel verlicht door twee vensters, een soort vergrote kelderramen, welke beschermd werden door middel van kleine ijzeren hekwerken. Dit niveau herbergt een aantal kelders waarvan twee sowieso een vaste functie hebben, namelijk de wijn- en kolenopslag. Afhankelijk van de locatie van het bouwterrein zou deze verdieping ook de keuken herbergen, meestal verbonden met een waskamer. Gebouwen gelegen langs open of gedempte stadswateren hadden vaak last van vochtig kelders waardoor deze niet aangewezen waren om de keuken te herbergen. Ook de financiële situatie van de bewoners zou een rol gaan spelen. Het half ondergrondse niveau had als gevolg dat dit bijna constant moest verlicht worden door middel van kunstlicht, dat met olielampen en kaarsen gerealiseerd werd, hiervoor moest dus het nodige budget aanwezig zijn. Wanneer één van

bovenstaande gevallen zich voordeed werd de keuken op het gelijkvloerse niveau ondergebracht¹⁵⁴. Op het vlak van de keuken speelde er echter nog meer, er waren voorstanders van de keuken naar Engels model, namelijk in het half ondergrondse niveau, gesteund door de theorieën van César Daly en deze die voorstander waren voor een keuken in de nabijheid van de eetkamer ondersteund door Viollet-le-Duc. Dit verschil in opvatting concentreerde zich op het verschil van mening omtrent functionaliteit, zoals we het ook vandaag kennen met voorstanders van open– en gesloten keukens. Zo kunnen we in César Daly's *L'Architecture privée* uit 1864¹⁵⁵ lezen dat: "On demandait à l'architecte de loger dans un sous-sol tout le service des cuisines, l'office du maître d'hôtel, l'office des gens, l'atelier de la pâtisserie, etc". Bij Viollet-le-Duc in zijn *Histoire d'une maison* uit 1873 ¹⁵⁶ lezen we: "*Raisonnons donc un peu ... Il est tout simple de mettre la cuisine à proximité de la salle à manger. Mais la cuisine est un service incommode. Quand on n'est pas à table, il ne faut pas sentir l'odeur des mets, ni entendre le bruit des personnes affectées à ce service. La cuisine doit donc être, d'une part, pas loin de la salle à manger, d'autre part, assez éloignée de l'habitation pour qu'on n'ait point à en soupçonner l'existence. De plus, il faut, à proximité de la cuisine, la cour de services, les communs, le poulailler, un petit potager, des laveries, etc. Il importe aussi que la cuisine ne soit pas placée à l'exposition du midi. N'oublions pas que madame, qui s'entend à diriger une maison, a eu la précaution de dire dans le programme laconique qu'elle envoie: <<cuisine, pas sous-sol!>>. Elle a raison, les cuisines en sous-sol sont malsaines pour ceux qui s'y tiennent, difficilement surveillées, et répandent leur odeur dans les rez-de-chaussée. Nous la placerons donc de plain-pied avec la salle à manger, mais sans communication directe avec celle-ci pour éviter l'odeur et le bruit.*" Deze visie zou ook in Gent navolging krijgen daar veel keukens op het gelijkvloers werden geïnstalleerd. Deze stonden in verbinding met de eetkamer door middel van een klein kantoortje, gelegen tussen beide, waar

154 Gesprek Guido Everaert in Hôtel d'Hane Steenhuyse op maandag 23 april om 10u30

155 Daly, C., *L'Architecture privée au XIXe siècle sous Napoléon III*, Parijs, 1864, p. 15

156 Viollet Le Duc, E., *Histoire d'une maison*, Parijs, 1873, p. 18

onder meer voorzieningen waren om borden en plateaus na het dressereren, wat gebeurde in de keuken, warm te houden tot de uiteindelijke bediening.¹⁵⁷

Het gelijkvloerse niveau zou omwille van dit half ondergrondse niveau enkele treden worden verhoogd. Wanneer men het huis via de voordeur betrad, kwam men dus via enkele marmeren treden en een beglaasde dubbele deur in de vestibule terecht, welke een breedte had van ongeveer 2/9 van de gevel. Deze vestibule bood doormiddel van dubbele deuren toegang de belangrijkste kamers van dit niveau, het salon gelegen aan de straatzijde en de eetkamer aan de tuinzijde. Deze vertrekken werden van elkaar gescheiden doormiddel van kamerhoge deuren waardoor het ook mogelijk was de vertrekken ongehinderd in elkaar te laten overlopen. De positie van de eetkamer was enerzijds bepaald door de ligging van de keuken maar anderzijds ook door de sociale rituelen die er plaats moesten vinden. Hierover kunnen we bij Viollet-le-Duc lezen dat: *“Il faut qu’on entre la salle à manger directement du salon ... Ainsi entrerons-nous dans cette salle à manger, non dans l’axe, mais latéralement, ce qui est plus commode; car vous savez que, lorsqu’on se dirige vers la table ou qu’on sort de dîner les messieurs offrent le bras aux dames. Il est donc bon qu’en sortant ou en entrant, on n’ait pas un obstacle qui puisse entraver la marche de ces couples. La porte donnant du salon sur la salle à manger sera en pendant avec la fenêtre s’ouvrant de ce côté sur le dehors, et au milieu nous placerons la cheminée.”* Hoewel in Gent de benadering van de eetkamer vanuit het salon in dit type woning bijna altijd axiaal gebeurde, door de smallere percelen werden de huizen in de diepte ontwikkeld, blijft het effect van de verbondenheid van deze ruimtes hetzelfde. De eetkamer zou naar het einde van de eeuw toe eveneens vaak verbonden worden met een wintertuin. In het verlengde van de vestibule lagen dan nog het meestal grotere trappenhuis en een doorgang die toegang verleende aan een aan de tuinzijde gelegen privévertrek zoals een bureau of in één van bovenstaande gevallen aan de keuken en waskamer. Vaak was er ook nog een directe toegang tot de tuin voorzien.

157 Gesprek Guido Everaert in Hôtel d’Hane Steenhuyse op maandag 23 april om 10u30

De trap, meestal uitgevoerd met een statige helling, was per verdieping opgedeeld in twee traparmen en een overloop. Wanneer men zich nu naar boven bewoog zag men dat er op de eerste overloop, bij de woningen met uitgebreid comfort, zich een kleine badkamer met bad en toilet bevond. De volgende overlopen waren meestal uitgerust met linnenkasten. Op de eigenlijke verdiepingen waren dan de slaapkamers gelegen, vooraan een kamer met dezelfde grootte als het onderliggende salon met ernaast een klein kantoortje ter grootte van de vestibule en achteraan een kamer met dezelfde grootte als de eetkamer. Cruciaal hierbij was, dat door een in de loop van de 19^e eeuw steeds belangrijker wordende notie van familie, de slaapkamers van ouders en kinderen dichter bij elkaar kwamen te liggen. Kinderen werden dus niet langer gescheiden van hun ouders om ondergebracht te worden op dezelfde verdieping als het inwonend personeel dat op hen moest letten. Deze stijgende intimiteit tussen ouders en kinderen en ouders onderling had eveneens als gevolg dat het echtpaar vanaf nu dezelfde slaapkamer ging delen. Deze was vaak met een klein intiem salon verbonden waarin de vrouw des huizes zich overdag kon ophouden om een oogje op de kinderen te houden, aan handwerk te doen of zich over de lopende zaken van het huishouden te bekommeren.¹⁵⁸ Boven deze verdiepingen kwam dan het dakniveau welke onderdak bood aan een zolder en mansardekamers voor het personeel.

Fig 63. Schilderij 'Enfants jouant à cache-cache' van J.J.J. Tissot uit 1877

¹⁵⁸ Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., De 19e eeuw in België Architectuur en Interieurs, Tielt, 1994, p. 202

La maison de maître ou hôtel

Binnen deze categorie is een enorme variëteit aan woningen vast te stellen waardoor het moeilijk is om één type te determineren. Er zijn wel een aantal grote lijnen te herkennen die volgens L'Emulation het mogelijk maken om binnen dit type toch twee duidelijke subcategorieën te definiëren. Deze verdeling gebeurt op basis van de gevelafmetingen en inplanting van de deur. Zo heeft het eerste type een gevelbreedte van 8 à 10 meter en wordt de toegang gerealiseerd aan één van de uiteinden. Het tweede type heeft een gevelbreedte van minimaal 10 meter en de toegang wordt op de symmetrieas van de gevel gerealiseerd.

Belangrijk voor de indeling van deze huizen is dat, zoals we reeds hierboven vermeldde, de veranderende levensstijl en omgangsvormen leiden tot een nieuwe opdeling van de privéruimte. De herwaardering van de familiale intimiteit zorgde ervoor dat de ontvangstruimtes nu duidelijk gescheiden werden van de ruimtes voor familiaal gebruik.¹⁵⁹ Bovendien werd de prominente aanwezigheid van huispersoneel in dit type huizen, welke in de vorige eeuwen net een uitzicht van rijkdom naar voor moesten schuiven, nu als storend ervaren. Deze scheiding tussen meesters en bedienden impliceerde dus ook een dubbele circulatie, zo schreef César Daly: *“Il y a deux courants de mouvement dans l’habitation d’une famille... Il y a la circulation des maîtres et de leur amis; elle s’accomplit par les voies les plus en vue, les plus nobles et les plus aisément accessibles; et il y a la circulation des domestiques, des fournisseurs, de tous ceux qui ont part au service de la maison, et elle se fait de la façon la moins ostensible et la plus discrète possible. Ces deux courants devant être maintenus parfaitement distincts, il faut, de toute nécessité, l’escalier de maîtres et l’escalier des serviteurs... C’est à l’antichambre qu’aboutissent ces*

159 Eleb-Vidal, M., Debarre-Blanchard, A., Architectures de la vie privée, Maisons et mentalités XVIIe-XIX siècles, Brussel, 1989, p. 94

deux systèmes de circulation. L'antichambre est une sorte de terrain neutre entre les maîtres et les serviteurs."¹⁶⁰ We zien dus dat C. Daly aan deze antichambre een speciale rol ging toekennen, een rol die binnen dit type woning vervuld zou worden door de ruime vestibules: "*L'antichambre devient... le véritable foyer de la distribution, le centre autour duquel tout se groupe; elle rattache les pièces de réception et les chambres de la famille avec l'escalier principal aussi bien que le département des maîtres avec celui du service domestique.*"¹⁶¹

Fig 64. Schilderij 'Dans l'antichambre' van H.Laisement uit 1896

Daar er nog steeds een groot verschil is binnen deze subcategorieën, omwille van de grotere persoonlijke inbreng van de bouwheer direct verbonden aan zijn maatschappelijke positie en dus ook het budget dat te besteden was, zetten we voor de eerste subcategorie eerst twee algemene beschrijvingen, een historische en eigentijdse versie, naast elkaar om daarna twee voorbeelden in de Gentse binnenstad, namelijk Hotel Grenier-Wambersie en Hotel Lousbergs-de-Hemptinne, te bekijken. Voor de tweede subcategorie, welke eigenlijk een luxueuzere versie is van de eerste subcategorie, geven we slechts één beschrijving daar dit type veel minder voorkwam en zo dus duidelijker te definiëren is.

Het eerste type werd in L'Emulation in 1880 als volgt beschreven: "*Dans le premier cas, un vestibule spacieux pour voiture ou chariot à l'une des extrémités de la façade. Au milieu de ce vestibule un dégagement avec*

¹⁶⁰ Daly, C., L'Architecture privée au XIXe siècle sous Napoléon III, Parijs, 1864, p. 15

¹⁶¹ Daly, C., L'Architecture privée au XIXe siècle sous Napoléon III, Parijs, 1864, p. 15

quelques marches et donnant accès à un cabinet ou antichambre, précédant le salon; un grand escalier séparant celui-ci de la salle à manger qui se trouve vers le jardin; entre la salle à manger et la vestibule, l'escalier de service, l'office et quelquefois un cabinet. L'office se trouve généralement en saillie et communique avec la salle à manger par l'escalier de service et par la serre. Le grand escalier qui souvent s'arrête à premier étage, est large et bien éclairé; les marches nombreuses, mais de hauteur et de largeur bien proportionnées; on arrive facilement aux étages et sans se fatiguer. A l'étage deux grandes salles vers la rue, une chambre ou garde-robe, une chambre derrière au-dessus du vestibule; l'escalier de service et une chambre à coucher. Un vaste palier donne accès à toutes ces chambres." In deze beschrijving valt het vooral op dat salon en eetkamer van elkaar gescheiden worden zonder directe verbinding. Deze opsplitsing gaat volledig in tegen de sociale gebruiken zoals ze hierboven door Viollet-le-Duc werden beschreven en een vast onderdeel waren van de burgerlijke cultuur. De plaats van de keuken wordt niet besproken waardoor we kunnen veronderstellen dat deze zich hoogstwaarschijnlijk in de kelderverdieping zal bevinden. De beschrijving van de verdiepingen met de slaapvertrekken blijft eveneens zeer objectief waardoor we geen zicht krijgen op hun onderlinge relaties.

De beschrijving uit het boek *De 19^e eeuw in België* uit 1994¹⁶² geeft een sterk gelijkende versie maar met meer aandacht voor de slaapvertrekken op de verdieping: *'Er blijkt een evolutie in de indeling van het herenhuis die typerend zal zijn voor de tweede helft van de 19^e eeuw: een inrijpoort met portaal in het midden verleent toegang tot een grote vestibule. Hieruit vertrekt een monumentale trap waarvan de eerste traparm naar een bordes leidt waar twee dwarse traparmen beginnen. Terwijl de eetkamer zich bevindt op de gelijkvloerse verdieping, voorafgegaan door een salon of kantoor, en met serre aan de tuinkant, zijn de keukens in de kelderverdieping terechtgekomen.*

162 Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., *De 19e eeuw in België Architectuur en Interieurs*, Tielt, 1994, p. 206

Op de verdieping twee slaapkamers, één voor de heer des huizes en één voor de vrouw des huizes, van elkaar gescheiden door een badkamer en een toiletkamer. In deze beschrijving zien we dat een indeling gebaseerd op sociale gebruiken wel is gerespecteerd. We merken wel dat de keuken ook hier in de kelderverdieping werd ondergebracht, het is dus duidelijk dat deze laag van de burgerij het budget had om hun kelder blijvend te verlichten en de keuken dus liever niet op de gelijkvloerse verdieping had. Op deze manier kon deze uitsluitend uit representatieve ruimtes bestaan. Opvallend is wel de blijvende genderopsplitsing van de slaapkamers. Deze scheiding is echter te verklaren vanuit de verschillende rol die man en vrouw binnen deze klasse moesten vervullen. Zo moest de vrouw netheid en verfijning uitstralen en moest de man de notie van arbeid verbeelden. De slaapkamer van mevrouw was groter van formaat, gelegen aan de tuinzijde van het gebouw en beschikte meestal over een privésalon. De slaapkamer van meneer was gelegen aan de straatzijde, genietend van het beste uitzicht, en sterk geassocieerd met professionele vertrekken, zo beschikte hij over een naastgelegen kantoor en wachtkamer, welke hem toelieten om handelaren en vreemde bedienden te ontvangen maar ook mannelijke gasten.¹⁶³ Belangrijk hierbij wel is om op te merken dat hun privévertrekken niet volledig van elkaar gescheiden werden maar verbonden waren door een gemeenschappelijke bad- en toiletkamer.

Het eerste huis waar we deze twee beschrijvingen op testen is het aan de Recollettenlei gelegen Hotel Grenier-Wambersie dat in 1797 door J.B. Pisson werd ontworpen voor een rijke handelaarsfamilie. Het huis is opgebouwd uit drie bouwlagen en een half ondergronds niveau. Hiervan werd het gelijkvloerse niveau gebruikt als commerciële ruimte voor de handelsactiviteiten van de familie en de bel-etage en bovenste verdieping fungeerden als eigenlijke woonruimtes.¹⁶⁴ De toegang tot het gebouw werd gerealiseerd door middel

163 Eleb-Vidal, M., Debarre-Blanchard, A., Architectures de la vie privée, Maisons et mentalités XVIIe-XIX siècles, Brussel, 1989, p.96, 239

164 Laporte, D., Brepols Architectuurgids Gent, Turnhout, 1994

van een inrijpoort met achterliggende doorgang. In deze doorgang bevindt zich achteraan de diensttrap en centraal is er een portaal voorzien dat toegang verleent tot de vestibule. Aansluitend op de vestibule hebben het trappenhuis dat nog volledig naar 18^e eeuws model werd opgebouwd: een perfect half cirkelvormig grondplan, aansluitend op de achtergevel en bekroond door een koepel. Op de bel-etage komt deze trap uit op een tweede ruime vestibule

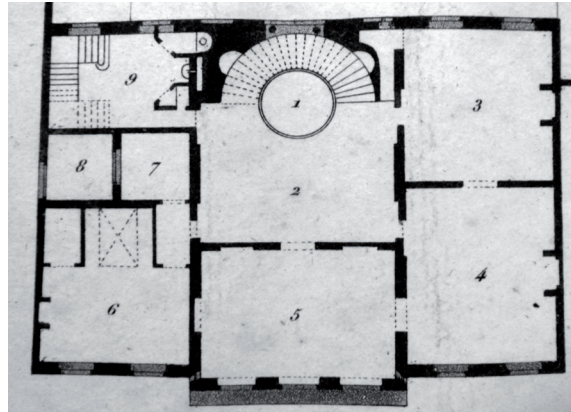

Fig 65. Plan van de bel-etage van Hotel Grenier-Wambersie

waarrond de verschillende salons, die ook fungeerden als eetkamers, en het kantoor van de heer des huize waren gelegen. Deze ruimtes lopen allemaal in elkaar over volgens een U-vormig plan dat de voorgevel en scheidingsmuren volgt.

Deze techniek werd ook door César Daly beschreven: *‘Toutes les pièces ont en effet une desserte doublée, c’est à dire un système de circulation périphérique le long des façades et des dégagements qui mise des pièces en communication directe.’*¹⁶⁵ Ondanks dat het huis een vroeg voorbeeld is van dit type herkennen we toch al de grote lijnen die in de 19e eeuw algemeen gebruikt zouden worden. De zijdelingse doorgang met centraal portaal, een ruime vestibule met monumentale trap, de schikking van de representatieve ruimtes rond deze vestibule al zijn deze hier nog op de bel-etage gelegen en een gescheiden circulatie voor meesters en bedienden.

Het tweede huis waarop we deze theorieën testen is het Hotel Lousbergs-de Hemptinne, het werd tussen 1842 en 1850 in de Keizer Karelstraat door L. Eyckens in opdracht van katoenfabrikant F. Lousbergs opgericht. Het huis bestaat uit drie bouwlagen en een half ondergrondse verdieping.

165 Daly, C., *L’Architecture privée au XIXe siècle sous Napoléon III*, Parijs, 1864, p. 15

De toegang tot het gebouw werd eveneens gerealiseerd door een inrijpoort aan het linker uiteinde te voorzien, alleen is deze nu niet volledig aan het uiteinde voorzien daar links ervan nog ruimte werd gelaten voor een portiers-/conciërgelokaal en de dienstrap. Door deze afwijking vindt het huis al licht aansluiting bij de tweede

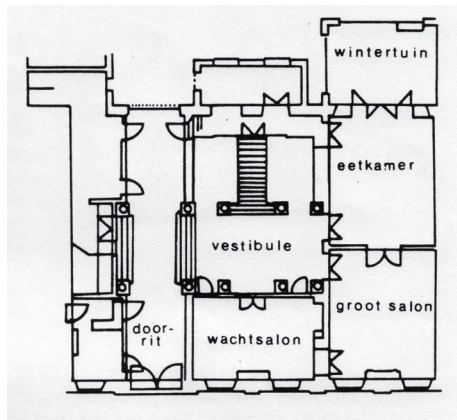

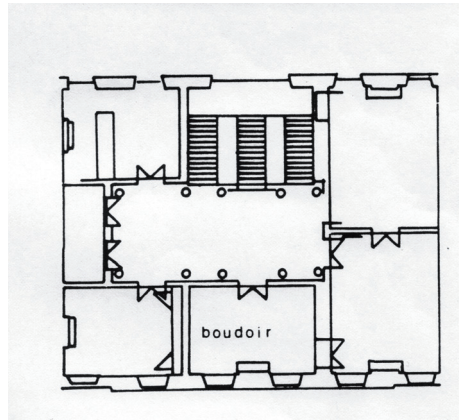
Fig 66. Plan van de gelijkvloerse verdieping van Hotel Lousbergs-de Hemptinne

categorie van dit type woning.¹⁶⁶ De achterliggende doorgang heeft hierdoor uit symmetrie overwegingen langs beide zijden een portaal, het linker leidt naar de dienstrap en het rechter geeft toegang tot de vestibule. In deze vestibule bevindt zich terug een majestueuze trap maar deze keer wel vormgegeven volgens de tweede beschrijving namelijk; een eerste traparm die naar een bordes leidt en waaruit twee dwarse traparmen verder lopen naar de eerste verdieping. Op de gelijkvloerse vestibule geven de deuren uit van de eetkamer, het groot salon en het wachtsalon. Dit wachtsalon deed bovendien nog een tijd dienst als kantoor voor Joseph de Hemptinne, de via erfenis nieuwe eigenaar van het huis sinds 1858. Het wachtsalon en het grote salon zijn beiden gelegen langs de straatzijde, dit laatste is via een dubbele deur verbonden met de eetkamer die aan de tuinzijde is gesitueerd. Op het einde van de 19^e eeuw werd aan de eetkamer nog een wintertuin toegevoegd naar de toen heersende mode. De keukens die zich oorspronkelijk in de kelders bevonden werden vermoedelijk in dezelfde periode gerealiseerd op het gelijkvloers zodat deze dichterbij de eetkamer kwamen te liggen.¹⁶⁷ Op de eerste verdieping is een centrale vestibule welke groter is dan het exemplaar op het gelijkvloerse niveau. Rondom deze vestibule zijn de verschillende slaapkamers en andere vertrekken gelegen. De centrale kamer aan de voorzijde was een boudoir en is

¹⁶⁶ Daly, C., *L'Architecture privée au XIXe siècle sous Napoléon III*, Parijs, 1864, p. 56

¹⁶⁷ Bezoekersgids open monumentendag Gent 1991, p. 21

Fig 67. Plan van de eerste verdieping van Hotel Lousbergs-de Hemptinne

verbonden met de slaapkamer rechts ervan waaruit we kunnen afleiden dat dit de slaapkamer van de vrouw des huizes zal geweest zijn. Deze is op haar beurt verbonden met een volgende kamer gelegen aan de tuinzijde. Nu zouden we kunnen vermoeden dat dit hierdoor de slaapkamer van de heer des huizes was maar aangezien de afwerking van deze ruimte minder

luxueus is dan het deze van de linker kamer gelegen aan de straatzijde, is dit toch niet met zekerheid te zeggen. Bovendien is er ook het feit, zoals we hierboven reeds aanhaalden, dat de slaapkamer van meneer zich steeds aan de straatzijde van het gebouw bevindt en waardoor de linkerkamer eveneens een mogelijkheid zou zijn als slaapkamer van de heer des huizes. Deze linker kamer heeft echter wel geen enkele verbinding met de rechterkamer wat inhoudt dat meneer en mevrouw volledig van elkaar gescheiden waren waardoor het ook niet uitgesloten is dat het echtpaar een slaapkamer deelde en de andere kamers meer intieme ruimtes waren voor het familiale gebeuren. Ook deze laatste veronderstelling kunnen we niet verzekeren maar ze sluit wel aan bij het gegeven van een in de loop van de 19^e eeuw steeds belangrijker wordende notie van familie, welke een stijgende intimiteit tussen ouders en kinderen en ouders onderling als gevolg had. Dit hield in dat het echtpaar vanaf nu eenzelfde slaapkamer kon delen, welke vaak verbonden was met een intiem salon.¹⁶⁸ We zien in deze woning terug dezelfde grote lijnen verschijnen als in de beschrijvingen en in het Hotel Grenier-Wambersie, waaruit we kunnen aannemen dat ze als typerend voor dit type woning kunnen beschouwd worden.

168 Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., De 19^e eeuw in België Architectuur en Interieurs, Tielt, 1994, p. 202

Opvallend is wel dat de voorbeelden grotere afwijkingen vertonen ten opzichte van de historische beschrijving dan ten opzichte van de hedendaagse versie. Dit duidt toch wel op het feit dat ook bij historische info, die we vaak als meer getrouwe bron beschouwen, eveneens een kritische blik vereist is. Bij beide voorbeelden duikt wel dezelfde problematiek op, namelijk dat zonder een duidelijke functieverwijzing van de ruimtes het steeds gissen blijft naar hun originele gebruik. Deze onzekerheden dragen eveneens bij tot de moeilijkheidsgraad voor het definiëren van een duidelijke typologie voor deze woningen.

Het tweede type van *La maison de maître* ou *hôtel* kan volgens L'Emulation beschouwd worden als de meest luxueuze variant van de eerste subcategorie. Dit type woning is veel minder frequent voorkomend daar de bewoners over een enorm kapitaal moesten beschikken om een dergelijke woning op te trekken en te bewonen. De toegang tot deze woningen werd over het algemeen op de symmetrieas van de gevel gerealiseerd. Deze gaf toegang tot een zeer ruim bemeten vestibule, welke met zorg en rijkdom werd uitgevoerd, dit was dan ook de plek waar kunstenaars de mogelijkheid kregen om hun kunnen te tonen. Aan deze vestibule was het conciërgelokaal verbonden en in het midden was deze voorzien van twee portalen versierd met pilasters of kolommen welke één geheel vormden. Langs de ene zijde bood deze toegang tot de private vertrekken van de bewoners zoals het wachtsalon, het salon, bureau, werkkamer, bibliotheek, etc. Aan de andere zijde bood deze toegang tot de ruimtes bedoeld voor representatie; de ontvangtsalons, wachtsalons, vestiaires en grote eetkamer. Deze salons werden voorafgegaan door de volledig vrijstaande hoofdtrap welke volledig werd uitgevoerd in luxueuze materialen zoals mahonie, marmer en brons. De architect moest aan deze trap dan ook al zijn aandacht besteden daar het hier was dat men bewonderingswaardige blikken onder de beklimmers konden creëren tijdens hun ontdekking van de trap. Het was dan ook gewenst hem rondom rond uit te voeren met kolommen, nissen en een galerij. De brede

traden van 1m50 tot 2m moesten eveneens zeer zacht uitgevoerd worden, het liefst 13 à 16 cm hoog en 32 à 35cm diep, om de ervaring zo aangenaam mogelijk en met een minimum aan inspanning te laten verlopen. Onder deze trappen, die veel ruimte vereisten, zijn de mooiste deze die uitgevoerd werden met een enkele traparm vertrekkend op het gelijkvloers welke zich dan op een overloop in tegengestelde richting opsplijt in twee symmetrische traparmen die naar de eerste verdieping leiden. Deze trap scheidde de ontvangtsalons en wachtsalon van de eetkamer gelegen aan de tuinzijde. Naast de vestibule stond deze eetkamer op haar beurt in verbinding met de diensttrap en het dienstkantoor. Aan de andere zijde van de vestibule met de privévertrekken bevond zich eveneens een kleine trap die naar de eerste verdieping leidde. De eerste verdieping was opgebouwd rondom een galerij gelegen voor de hoofdtrap waaraan langs de straatzijde meestal een salon en feestzaal gelegen waren en langs de tuinzijde een wintertuin. Naast de feestzaal waren eveneens een rookkamer en zithoek voorzien welke samengevoegd konden worden. Aan de tuinzijde was eveneens de diensttrap gelegen waarrond zich de slaapkamer van meneer en mevrouw, de bad- en toiletkamer en de watervoorziening bevonden. Op de tweede verdieping vinden we de gastenkamers en nog enkele slaapkamers voorzien van een toiletkamer en studeerruimte. Deze woningen beschikten eveneens over een tuin met zeer ruime afmetingen die het hoofdgebouw van zijn bijgebouwen scheidde, hieronder bevonden zich de dienstgebouwen, paardenstallen, een zadelmakerij, wagenschuur, waterput en regenwateropslag met pompen, ...

La maison de campagne

Terwijl de voorgaande generatie kasteelbewoners voornamelijk bestond uit adellijke families, grootgrondbezitters en renteniers, welke meestal aanzienlijke nationale of lokale politieke functies uitoefenden of als grootindustrieel in de 18^e eeuw fortuin hadden gemaakt met de doorbraak van de kapitalistische nijverheid in Gent. Zou tijdens de 19^e eeuw een nieuw segment kasteelheren verschijnen wat vooral uit notabelen, advocaten, notarissen en bankiers bestond.¹⁶⁹ De economische welvaart die zij verworven hadden was echter in de meeste gevallen nadelig voor de oorspronkelijke gebouwen, deze verkeerden vaak in slechte staat en boden geen enkele vorm van comfort, waardoor ze werden afgebroken, uitgebreid of volledig aangepast en gerestaureerd naar de eigentijdse mode.

Wanneer deze oorspronkelijke huizen vervangen of verbouwd werden, werd meestal ook het omringende park heraangelegd en de dienstgebouwen vernieuwd. Zo verschenen de rechtlijnige dreven welke als verbindingsas tussen het park en de belangrijkste verkeersader in de buurt fungeerden. Op het einde van deze dreef werd de eigenlijke ingang van het park gemarkeerd door een ijzeren toegangshek tussen arduinen of gietijzeren pijlers. De

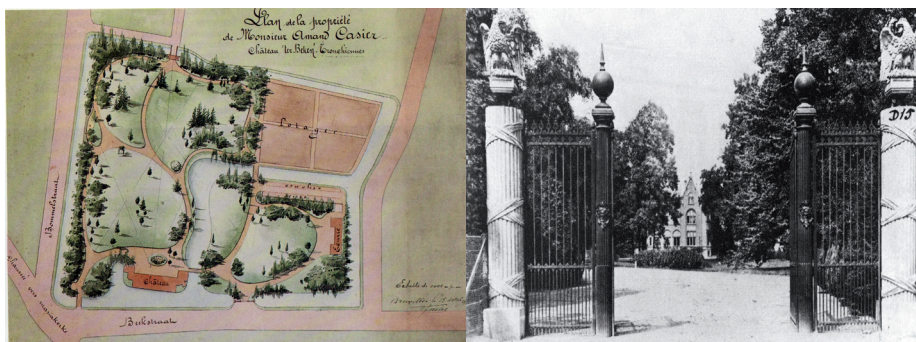
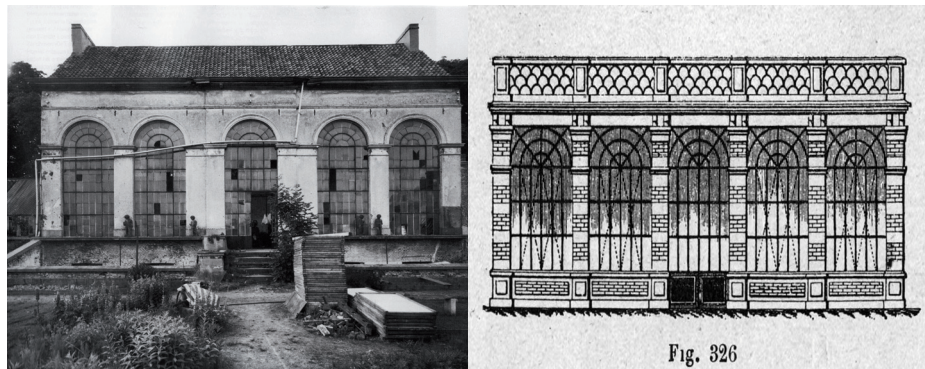

Fig 68. L: Midden 19e eeuwse ontwerptekening voor het park van een lushof in Drongen
R: Toegangspoort tot het 'Kasteel van Sint-Denijs' met arduinen hekpijlers afkomstig van de in 1860 afgebroken Kortrijkse Poort

169 Dambruyne, J., Bral, G., Rambaut, A. & e.a. 1992: Een stad in opbouw Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Gent, 1992, p. 198

aanplantingen werden naar Engels model in Landschapsstijl vormgegeven en hun pittoreske karakter werd extra benadrukt door de vele uitheemse en nieuw gekweekte bomen, heesters en vaste planten. Ondanks dat vele buitenplaatsen hun oorspronkelijke strakke omwallingen tot ver in de 19^e eeuw behielden werden binnenwallen soms ook gedempt om een opener gevoel te creëren of werden ze vergroot tot vijvers.¹⁷⁰ De dienstgebouwen werden afhankelijk van de site links of rechts van het landhuis ingeplant. Zo verschenen naast de paardenstallen typische koets- of wagenhuizen welke gekenmerkt werden door een rondboogarcade met grote rechthoekige poorten. Ook andere nieuwe types kregen een plek; zo nam een hovenierswoning de functie van het vroegere neerhof over en werd de orangerie met hoge zuidgeoriënteerde rondboogvensters tijdens de eerste helft van de 19^e eeuw, toen het verzamelen

Fig 69. L: De circa 1840 gebouwde orangerie van het lusthof 'Blauwhuys' in Drongen
R. Voorbeeldgevel voor het oprichten van een orangerie

en kweken van exotische gewassen een favoriet tijdverdrijf was van de heer des huizes, een vast onderdeel van het arsenaal aan gebouwen die in het park werden gerealiseerd. De ommuurde moestuin en serres werden daarentegen op de best georiënteerde plaats in het park aangelegd. Vrij algemeen was ook de aanleg van een ijskelder waarvan de toegang steeds op het noorden was gericht.¹⁷¹

170 Honoré, R., *Onderdak: 5000jaar wonen in de lage landen*, Leuven, 1988, p. 205

171 Vermeulen, A., *De Leie Natuur en Cultuur*, Tielt, 1988, p. 483-485

Aan het begin van de 19e eeuw werden de nieuwe landhuizen veelal geïnspireerd op Franse classicistische voorbeelden die hun oorsprong vonden bij de villa's van Palladio.¹⁷² Deze huizen zijn in grote mate gelijkend op het tweede type van *La maison de maître ou hôtel*. Ze hadden een typisch symmetrische plattegrond waarbij er centraal een hal met zuilengalerij en hoofdtrap was welke eventueel nog kon gevolgd worden door een cirkelvormig salon. Aan weerszijden kreeg men dan de verblijfruimtes waarbij de zomervertrekken aan de frisse noordzijde waren gelegen en de eetkamer in het zuidwesten. De dienstruimtes en keuken werden terug naar Engels model in de kelderverdieping ondergebracht. Op de bovenverdieping werden de kamers terug omheen een ruime overloop geschikt waarbij de hoeken van het gebouw zeker werden ingenomen door slaapkamers waarbij de voornaamste exemplaren werden aangevuld met een toiletkamer

Fig 70. Het 'Kasteel Steppestede' langs de Kortrijkse Steenweg in Sint-Denijs-Westrem uit 1846 was een nieuw lusthof met sterk klassieke allures

¹⁷² Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., De 19e eeuw in België Architectuur en Interieurs, Tielt, 1994, p. 209

Fig 71. Het 'Kasteel Du Puits' uit 1898 was één van de talrijke kleinere zomerverblijven in neorenaissancestijl langs de Kortrijkse Steenweg in Sint-Denijs-Westrem

Vanaf het midden en naar het einde van de eeuw toe zien we dat er naast deze neoclassicistische eerder kasteelachtige villa's in eclectische of romantische sfeer werden opgetrokken.¹⁷³ We zien ook dat naar het einde van de 19^e eeuw toe steeds meer kleinere landhuizen verschijnen welke reeds een voorbode zijn van de nieuwe villastijl in de 20ste eeuw.¹⁷⁴ Deze kleinere landhuizen werden met eenzelfde type plan, alleen op een kleinere schaal, ontworpen als hun grotere tegenhangers.

173 Vermeulen, A., *De Leie Natuur en Cultuur*, Tielt, 1988, p. 494-497

174 Honoré, R., *Onderdak: 5000jaar wonen in de lage landen*, Leuven, 1988, p. 208

Interieur

Dit derde hoofdstuk gaat in op het burgerlijke interieur. Het beroep van architect zal bij het ontwerp van het interieur geconfronteerd worden met dit van decorateur zoals we reeds in het hoofdstuk over de architect aanhaalden. We zagen reeds dat het ontwerpen van een representatieve gevel een belangrijk deel was van de opdracht van de architect. Maar ook in de intieme leefwereld van het gezin speelde representatie een belangrijke rol. Welke rol was dit en hoe vertaalde deze zich in de ontwerpopdracht? Hoe verhouden het representatieve en het intieme zich ten opzicht van elkaar daar het interieur een belangrijke sociale plek was? Hoe wordt dit representatieve gematerialiseerd in het interieurontwerp? Welke materialen en interieurelementen zullen een vast onderdeel worden van dit 19 eeuwse interieur? Heeft de industrialisatie een invloed op dit interieur door de opkomst van specifieke beroepen of standaardisatie? Zegt het interieur soms meer dan het plan over hoe men leefde tijdens deze 19^e eeuw? Hoe vergaren we hier nu juist informatie over aangezien dit de eerste laag is die uit de schil van het huis wordt verwijderd? Om een antwoord op deze vragen te vinden maken we gebruik van verschillende encyclopedieën die destijds als modelboeken en adviesliteratuur gebruikt werden door architecten, decorateurs en ambachtslieden¹⁷⁵. Deze informatie wordt aangevuld met voorbeelden uit historische catalogi en correspondentie. Om deze informatie vervolgens zo goed mogelijk te kunnen toetsen aan de Gentse context maken we gebruik van interieuronderzoeken uitgevoerd door de Dienst Monumentenzorg.

175 Uit de verschillende visitekaartjes en briefhoofden kunnen we afleiden dat er in de 19^e eeuw een grote overlap bestaat binnen deze beroepen.

Het burgerlijke interieur,

spanningsveld tussen publiek en privaat

De 19^e eeuwse herenwoning functioneerde niet zoals onze hedendaagse woningen. De eisen en ambities waren sterk verschillend maar ook de materiële cultuur waarbinnen deze interieurs werden vormgegeven was totaal anders.¹⁷⁶ Net zoals de planorganisatie van deze interieurs relatief vast lag, werd ook de plaatsing van meubilair binnen deze ruimtes gedirigeerd door de adviesliteratuur. *“La largeur d’une table à manger est de 1^m,30 à 2 mètres”* schreef Barré voor in zijn twaalfdelige *Petite Encyclopedie pratique du Batiment*¹⁷⁷. *“Elle se termine à chaque extrémité par un demi-cercle. Pour qu’on puisse circuler facilement autour de la table, la distance qui la sépare des murs de la salle doit être de 0^m,90 à 1 mètre à ses extrémités et de 1^m,25 à 1^m,50 latéralement.”*¹⁷⁸ Het openen van het interieur naar de buitenwereld toe werd door de adviesliteratuur eveneens sterk gelimiteerd. Tijdens de 19e eeuw was men immers gefascineerd door een interieur als intieme besloten wereld voor het gezin welke liefst zo ver mogelijk lag van het stedelijke, de industrie en de arbeiders in de beluiken. Overal moesten stoffen, tapijten, dierenhuiden en kant de oppervlakken bedekken. Lagen gordijnen en overgordijnen met zware draperingen moesten het interieur tot schemerkamer transformeren waarin

Fig 72. Interieur

176 Schoonjans, Y., Tussen schemer en licht in Belichte stad over dag, licht en nacht, Tielt, 2010, p. 114

177 Barré, L.A., *Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment* en 12 volumes illustrés, Parijs, 1898

178 Barré, L.A., *Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment*, N°3 Maçonnerie en général, Parijs, 1898, p. 6

het bezit werd gekoesterd maar nog meer beschermd.¹⁷⁹ Het interieur was dus een plek die afgeschermd werd van de publieke sfeer en beheerst door het materiële welbehagen en het daarmee samenhangende comfort. Het openen van ramen, welke noodzakelijk waren voor natuurlijke lichtinval, bracht dus risico's met zich mee daar dit de plekken waren waar het publieke de private leefwereld van het gezin kon binnendringen. Deze afgeslotenheid van de buitenwereld was echter niet zo radicaal zoals we hier in eerste instantie suggereren. *"Het salon is niet meer de intieme plek van het gezin, het behoort ieder toe; daar is het waar we mensen ontvangen en ons meer met de vreemde bezighouden dan met de onzen; in één woord het is een theater."*¹⁸⁰ De ontwikkeling van deze intieme leefwereld voor het gezin was in eerste plaats dus niet in functie van het gezin maar in functie van de andere leden van de klasse waartoe men behoorde. Het interieur was een publieke constructie die moest toelaten een oordeel te vellen over de correcte invulling en ontwikkeling van de burgerlijke gezinswaarden. Een goed ingericht huis bewees immers dat je succesvol was en het functioneren van het burgerlijke leven met al zijn conventies en gebruiken kende. Het burgerlijke interieur was het kruispunt tussen de private sfeer van het gezin en de publieke sfeer van een klasse. Hoe afgesloten van de buitenwereld dit ook was, het burgerlijke interieur was dus erg zichtbaar al was dit in eerste instantie niet door de ramen van de aan de straatzijde gelegen grote ontvangstruimtes.¹⁸¹

179 Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., De 19e eeuw in België Architectuur en Interieurs, Tielt, 1994, p. 188

180 Rengade, J., Les besoins de la vie et les éléments du bien-être, 1880 zoals in Schoonjans, Y., Tussen schemer en licht in Belichte stad over dag, licht en nacht, Tielt, 2010, p. 115

181 Schoonjans, Y., Tussen schemer en licht in Belichte stad over dag, licht en nacht, Tielt, 2010, p. 115-117

Inkleding van het interieur

Hoe duidelijk de vraag van de bouwheer naar de architect toe was over de stijl van het gevelontwerp, zo onduidelijk en uiteenlopend was deze voor de interieurvormgeving. Deze noodzaak van veranderlijkheid gold zowel voor de vaste interieurelementen als voor de losse inrichting. Voor zowel een telg uit een oud geslacht met een van generatie op generatie doorgegeven en aangevuld meubilair, als voor de burgerij die van het opkomende kapitalisme had weten te profiteren, was het de accumulatie die telde. Stijleenheid was gedurende het grootste deel van de 19^e eeuw geen vereiste.¹⁸² Daer er bovendien verondersteld werd dat de man en vrouw des huizes andere verwachtingen en voorkeuren hadden kon dit ertoe leiden dat de constructie van een woning werd stilgelegd omdat het koppel onderling niet tot een compromis kwam. *“La construction d’une nouvelle habitation est arrêtée”* is er te lezen in een artikel van L’Emulation uit 1887 *“Monsieur veut avoir un fumoir style flamand, mais Madame trouve que le style français est beaucoup plus élégant; elle a entendu parler de François Ier, de Henri II, et sans se soucier de l’ordre dans lequel il faut mettre ces noms, elle les place indifféremment beaucoup au-dessus de ceux nos aïeux, leurs contemporains. A son tour, Madame voudrait un petit salon mauresque; oh, mais c’est qu’elle en raffole positivement; Monsieur, Plus utilitaire, lui demande la concession de ne pas faire trop mauresque, vu qu’il veut se réserver de changer le style ultérieurement.”*¹⁸³ Ook bij Daly¹⁸⁴ en Viollet-le-Duc¹⁸⁵ kunnen we terugvinden dat aan het einde van de 19e eeuw de man en vrouw elk hun eigen inbreng hadden bij het inrichten van de woning volgens de laatste nieuwe trends. Er was wel steeds een duidelijk onderscheid. Zo was het vooral de vrouw die zich om de algemene inrichting van huis bekommerde

182 Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., De 19e eeuw in België Architectuur en Interieurs, Tielt, 1994, p. 11

183 De Waele, J., La manie des styles in L’Emulation, 1887, p. 33

184 Daly, C., L’Architecture privée au XIXe siècle sous Napoléon III, Parijs, 1864, p. 13

185 Viollet Le Duc, E., Histoire d’une maison, Parijs, 1873, p. 173

maar kwam de man tussen beiden bij de ruimtes die specifiek voor zijn gebruik waren bestemd zoals de rookkamer, bibliotheek en eventuele biljartkamer.

In het begin van de eeuw was Gent voor meubilair, stoffen en decoratie nog sterk afhankelijk van de warenhuizen in Parijs, die door de burgerij dan ook naarstig bezocht werden voor de aankleding van hun interieurs.¹⁸⁶ Hier kwam echter verandering in met de eerste verbreding van de Brabantdam in 1822 die als winkelstraat zou fungeren en in 1846 werd aangevuld met een overdekte winkelwandelstraat; de Vanderdoncktgalerij.¹⁸⁷ Deze ingrepen zorgden ervoor dat Gent nu over zijn eigen winkelpatrimonium beschikte, wat de bevolking toeliet ook in eigen stad te winkelen. Door de stijgende welvaart in de 19e eeuw bereikte deze bovendien een steeds grotere bevolkingsgroep. Zowel de lagere burgerij als de middenstand kon en was hierdoor net zoals de hogere burgerij uit op het genotsgevoel verbonden aan het verwerven van uiterlijke tekenen van rijkdom, voordien een voorrecht van de adel uit het Ancien Régime.¹⁸⁸ Op deze manier ontstond een stijgende vraag naar meubilair en decoratieve objecten. Om hieraan te kunnen voldoen werden de productieprocessen deels gemechaniseerd zodat een hogere productiviteit mogelijk werd. Meubels en decoratie werden hierdoor niet enkel meer op bestelling gemaakt maar

Fig 73. Twee paginas uit een catalogus van de winkel La Providence uit 1893

186 Dambruyne, J., Bral, G., Rambaut, A. & e.a. 1992: Een stad in opbouw Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Gent, 1992, p. 204

187 Van Doorne, G., Architectuur als visuele taal van de stedelijke cultuur, in : Gent apologie van een rebelse stad, Antwerpen, 1989, p. 390

188 Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., De 19^e eeuw in België Architectuur en Interieurs, Tielt, 1994, p. 182

waren vanaf nu ook voor lagere prijzen te verkrijgen in winkels.¹⁸⁹ Deze verhoogde vraag en productie had als gevolg dat na de uitvoering van het Zollikofer-Devigne plan in 1883, vele ruime handelshuizen verschenen in de nieuw aangelegde Vlaanderenstraat, Henegouwenstraat en Limburgstraat

Fig 74. Zicht op de Vlaanderenstraat en Brabantdam met op de achtergrond de Sint -Anna kerk

waardoor Gent over een uitgebreid winkelarsenaal kon beschikken.¹⁹⁰ De winkels en warenhuizen met hun rijkelijk voorziene uitstalramen, die aan elk verlangen en budget tegemoet kwamen, zorgden ervoor dat ook de minder gegoeden goedkope meubels en snuisterijen konden verwerven.¹⁹¹

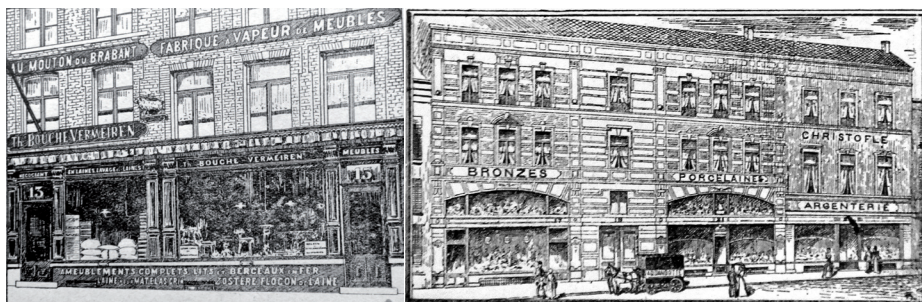

Fig 75. Vitruines van de handelshuizen 'Bouché-Vermeiren' en 'Dangotte' gelegen langs de Brabantdam

189 Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., De 19e eeuw in België Architectuur en Interieurs, Tielt, 1994, p. 179

190 Dambruyne, J., Rambaut, A., Laporte, D., Bral G.J., Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Tielt, 1992, p. 258

191 Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., De 19^e eeuw in België Architectuur en Interieurs, Tielt, 1994, p. 11

Deze overvloed aan inrichtingsmogelijkheden zorgde ervoor dat de burgerij hun huizen nog overvloediger gingen meubileren en decoreren. Bovendien werd het interieur steeds comfortabeler of moest het in ieder geval de visuele suggestie van comfort uitstralen¹⁹². Hiervoor werden steeds meer zetels en stoelen voorzien van een capitonnering die vervolgens rijkelijk werd aangevuld met kussens en plaids, getuige hiervan is een foto genomen door Edmond Sacré op de Tentoonstelling voor Industriële Kunsten te Gent in 1877.

Fig 76. Edmond Sacré:
Tentoonstelling voor
Industriële Kunsten te
Gent in 1877

192 Sparke, P., *As Long As It's Pink: The Sexual Politics Of Taste*, Londen, 1995, p. 31-36

Vaste interieurelementen

Voordevaste elementen van het interieur kon enerzijds beroep gedaan worden op nationale en internationale bedrijven met vertegenwoordigers in Gent¹⁹³ en anderzijds op de lokale ambachtslieden, welke vaak bekroond werden op nationale en internationale tentoonstellingen¹⁹⁴. Op deze manier ontstond in de architectuur een ware symfonie van ambachtelijke bedrevenheid waartoe alle beroepen bijdroegen. Het zijn ook vaak deze elementen die de laatste getuigen zijn van de rijkdom en ambitie van de burgerlijke interieurs uit de 19^e eeuw daar de losse inrichting zo goed als altijd verdwenen is na verschillende generaties van bewoners. De bespreking van deze elementen zal gebeuren op een soort van encyclopedische wijze zoals we ze ook terug vinden in de historische literatuur en daar waar mogelijk ondersteund worden met voorbeelden uit catalogi en gedetailleerde studies uitgevoerd door de Dienst Monumentenzorg. Deze verschillende bouwkundige encyclopedieën waarop de architect, decorateur of ambachtsman beroep kon doen zoals de twaalfdelige *Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment*¹⁹⁵, het vierdelige *Traité d'Architecture* door Cloquet¹⁹⁶, de zesendertigdelige encyclopedie van Diderot et D'Alembert¹⁹⁷ ... worden telkens in verschillende delen opgesplitst naargelang welke ambachten betrokken zijn bij de uitvoering van het element. Hierin werd zowel ingegaan op grote structurele werken zoals het metselen als op zuiver decoratieve elementen als siersmeedwerk. In deze scriptie zullen we voor de bespreking van deze vaste interieurelementen, met behulp van deze encyclopedieën, vertrekken vanuit het perspectief van de kamer als raamwerk

193 Dit blijkt uit de briefhoofden en reclamefolders van verschillende bedrijven die teruggevonden werden in de collectie vliegende bladen van de Rijksuniversiteit Gent.

194 Dit blijkt uit de briefhoofden en reclamefolders van verschillende bedrijven die teruggevonden werden in de collectie vliegende bladen van de Rijksuniversiteit Gent.

195 Barré, L.A., *Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment en 12 volumes illustrés*, Parijs, 1898

196 Cloquet, L., *Traité d'architecture : éléments de l'architecture, types d'édifices, esthétique, composition et pratique de l'architecture*, Parijs, 1898

197 Diderot, M., D'Alembert, M., *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Genève, 1777

waaraan telkens een extra laag wordt toegevoegd. We starten met de verschillende vloertypes zoals tegels, mozaïeken en parket dan behandelen we de lambriseringen en binnendeuren met er opvolgend de schoorsteenmantels vervolgens het sierstucwerk voor muren en plafonds en daarna de constructie van de binnentrap met trapkolom, balustrade en traplicht om te eindigen met het gebruik van kleurenschema's voor de verschillende ruimtes. Naast deze vaste interieurelementen zullen we ook kijken naar enkel kamers buiten categorie zoals de keukens, toilet- en badkamers omdat we deze kamers in zijn geheel als vaste interieurelementen kunnen beschouwen. Hiervoor zullen we echter beroep doen op het werk *Le génie de l'architecture*¹⁹⁸ van Nicolas Le Camus de Mézières¹⁹⁹. Waarin een uitgebreide beschrijving wordt gegeven van alle mogelijke ruimtes die zich in de woning kunnen bevinden en welke indrukken ze bij hun toeschouwers moesten uitlokken.

Vloeren: tegels, mozaïeken en houten vloeren

Bij zowel Barré als Cloquet is er een opsplitsing in diverse categorieën van tegelvloeren terug te vinden. Van deze categorieën zijn voor de herenhuizen in Gent vooral de vloeren in natuursteen en in cementtegels van belang.

Bij de natuursteenvloeren was er vanaf begin 19e eeuw een grote aanwezigheid te bemerken van zwart-witte vloeren. Deze vloeren werden meestal uitgevoerd met zwarte tegels uit Basècle en witte tegels uit Carrara marmer of Balegemse steen. Met deze tegels werden dan verscheidene patronen ontwikkeld van een eenvoudig dambordpatroon of een volledig zwarte vloer met een witte bies tot zwarte tegels met afgeschuinde hoeken en witte vierkantjes of cirkels als vulling. Vooral in de vestibules van grote herenhuizen kwamen deze vloerpatronen goed tot hun recht, bovendien kon

198 Le Camus de Mézières, N., Morin, B., *Le génie de l'architecture; ou, L'analogie de cet art avec nos sensations*, Parijs, 1780

199 Frans architect en theoreticus die een architectuurtheorie ontwikkelde waarin het karakter van een woning bepaald moest worden door sociale status van haar bewoner. Zijn theorie is gebaseerd op een expliciete analogie tussen architectuur en theater.

men door de tegelgrote indruk maken op zijn gasten daar met de grote van de tegels ook de prijs steeg. In het begin van de eeuw is er ook een sporadisch gebruik van vloeren met tegels in verschillende formaten en vervaardigd uit divers gekleurde marmersoorten.²⁰⁰ De patronen die hiermee gevormd werden waren aanvankelijk nog vrij eenvoudig en ook de beschikbare marmersoorten waren nog beperkt. In de loop van de 19^e eeuw kwam hier echter verandering in en werden zeer kleurrijke en ingewikkelde patronen ontwikkeld. De exclusiefste ontwerpen maakten gebruik van subtiele kleurschakeringen in het marmer om zo zeer uitgelezen vloerpatronen te bekomen. Deze vloeren zijn voornamelijk terug te vinden in belangrijke openbare en religieuze gebouwen en in de vestibules van monumentale herenhuizen. De vloer in de vestibule van het Hotel Lousbergs-de-Hemptinne is een sprekend voorbeeld van deze techniek.

Zoals hiernaast te zien is bestaat de vloer uit een centrale ster die ingeschreven is een achthoek en verder wordt omkaderd met geometrische motieven uitgevoerd in zwart Basècle, rood-bruine Rouge royale, witte Carrara nuagé en gele Jaune fleuri. Opvallend is eveneens dat het vloerpatroon in grote lijnen het spiegelbeeld is van de moulures op het plafond.

Fig 77. Vestibule van
Hotel Lousbergs-de
Hemptinne

²⁰⁰ X, Open Monumenten dag steen; grondstof, stof tot nadenken..., Gent, 2003, p. 16

Vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw won de tegelindustrie aan belang en naast de traditionele productie startte men ook met de productie van modern aardewerk. Deze productie werd gestimuleerd door de familie Boch, die de belangrijkste vernieuwingen in de keramieknijverheid vanuit Engeland in België introduceerde. Het grote succes aan keramische vloertegels was ook te danken aan de oprichting van nieuwe gebouwen zoals stations, scholen, bank- en postgebouwen die duurzame, makkelijk te onderhouden materialen vereisten en deze in de nieuwe tegelproductie vonden.²⁰¹ Op deze manier veroverde de in de massa gekleurde cementtegels dus een eigen plaats in de wereld van de vloertegels. Door hun voordelige prijs/kwaliteitsverhouding en hun ruime aanbod aan kleuren en motieven waren deze tegels een zware concurrent voor de natuursteenvloeren die zo minder en minder werden toegepast. De eerste Belgische cementtegels werden vermoedelijk rond 1840 in Gent geproduceerd en sindsdien waren een viertal bedrijven actief in deze nieuwe industrietak. De vroegste tegelfabriek die werd opgericht was de 'Manufacture de Carrelages polychromes polis unis, mosaïques & incrustés T. Picha & Cie', vervolgens werd in 1849 de 'Fabrique de dalles en ciment Is. & Chs. Schepens Frères' opgericht, rond 1871 volgde de 'S.A. Les Usines à carreaux en ciment Fiève en

tenslotte de 'Fabrique de carreaux en ciment Dutry-Massy'²⁰² die volgens hun reclame de "Bijzonderste en voornaamste fabriek van cementtegels, de schoonste, de sterkste en de voordeligste" was.²⁰³

Fig 78. Reclamefolder voor 'S.A. Les Usines à carreaux en ciment Fiève' en voorpagina van een catalogus van 'Fabrique de carreaux en ciment Dutry-Massy'

201 X, Open Monumenten dag steen; grondstof, stof tot nadenken..., Gent, 2003, p. 17

202 X, Open Monumenten dag steen; grondstof, stof tot nadenken..., Gent, 2003, p. 17

203 Collectie vliegende bladen : IC28 (34)

In het begin werden enkel eenkleurige tegels vervaardigd met behulp van houten of metalen vormen waarin de gekleurde cementmassa werd gegoten en gladgestreken met een polijster. Door het gebruik van persen met vijzels en de ontwikkeling van de mechanische en hydraulische pers konden cementtegels met ingewikkelde motieven geproduceerd worden. Bij deze tegels bestond de 5à6mm dikke bovenlaag uit een mengsel van cement, kleurstoffen en marmergruis of steenmeel, deze specie in verschillende kleuren werd met behulp van een koperen sjabloon in de vorm aangebracht om het gewenste patroon te verkrijgen en daarna bijgevuld met zand en cement om de onderlaag van de tegel te vormen. Op deze manier kon men schitterende tapijtvloeren ontwerpen met sierlijke decors. Naast deze in de massa gekleurde tegels werden er ook granito- en marmermozaïektegels vervaardigd volgens hetzelfde proces, hierbij werden graniet- of marmerschilfers als bovenste laag gebruikt en na uitharding werden de tegels vervolgens vlak geslepen en gepolijst. Door de aanwezigheid van deze vier belangrijke tegelfabrieken was Gent lange tijd het centrum van de Belgische cementtegelnijverheid. Hierdoor werd dit type vloertegel dan ook in alle mogelijke kleuren en motieven massaal toegepast in de Gentse herenhuizen.²⁰⁴

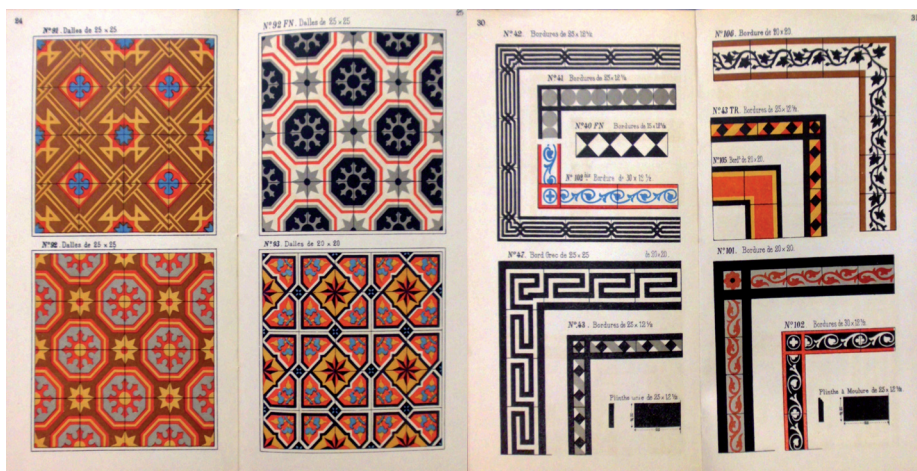

Fig 79. Enkele voorbeelden van de types tapijtvloeren en friezen die verkrijgbaar waren bij de 'Fabrique de carreaux en ciment Dutry-Massy'

204 X, Open Monumenten dag steen; grondstof, stof tot nadenken..., Gent, 2003, p. 18

Het volgende type vloer dat in de encyclopedieën terug te vinden is en ook in Gent veelvuldig werd toegepast in vestibules en traphallen is de mozaïekvloer. Deze wordt eveneens in twee types onderverdeeld die verschillen door de verwerkingswijze van de marmer of natuursteen elementjes.

La mosaïque marqueterie: onder dit type vallen de vloeren die letterlijk zijn opgevat als tapijten of marqueterie. De kleine blokjes die hiervoor nodig zijn kunnen zowel regelmatig als onregelmatig van vorm zijn en worden in een bed van cement of natuurhars geplaatst om ze te binden tot één geheel. Deze blokjes worden per kleur en kleurnuance in velden geordend om zo motieven van bloemen, ornamenten, menselijke of dierlijke figuren en zelfs volledige voorstellingen te vormen. Nadat het motief volledig is uitgewerkt en de ondergrond is uitgehard wordt het geheel gepolierd om een vlak vloeroppervlak te verkrijgen waarna het geheel wordt opgeblonken met boenwas voor het gewenste glanzende effect.

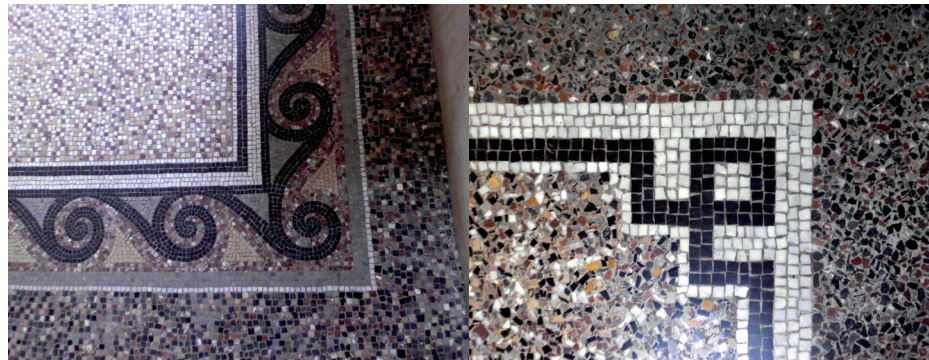

Fig 80. L: Vloer in mosaïque marqueterie met meandermotief
R: Vloer in mosaïque semée met fries in mosaïque marqueterie

La mosaïque semée ou florentine: bij dit type kan er niet echt meer gesproken worden van blokjes maar eerder van stukjes en brokjes in verscheidene kleuren. Deze worden op een bed van cement uitgestrooid waarna het geheel doormiddel van een ijzeren lat wordt aangedamd en genivelleerd. Hierna wordt over het geheel een dunne laag zeer vloeibare cement gegoten om de resterende gaatjes te vullen. Na uitdroging wordt de vloer gepolierd zodat de marmer of natuursteen stukjes weer zichtbaar worden en er terug een glad oppervlak wordt verkregen.

In één van de volgende hoofdstukken bij Cloquet en in een volgend boekdeel bij Barré wordt het gebruik en de onderverdeling van houten vloeren besproken. In beide encyclopedieën worden deze opgesplitst in twee groepen; de plankenvloer en het parket. De houten vloeren waren door hun hoger thermisch en akoestisch comfort gedurende de gehele 19e eeuw een geducht concurrent voor de stenen vloeren²⁰⁵, bovendien waren ze door hun lager gewicht beter geschikt voor verdiepingsvloeren.

De plankenvloer is de oudste en meest voorkomende uitvoeringsvorm van houten bevloering. Voor de plankenvloeren zijn verschillende uitvoeringen mogelijk zoals een strokenpatroon, een visgraatpatroon of een Hongaarse punt. Plankenvloeren werden ook vaak toegepast als onderlaag voor een parket, maar tijdens de 19^e eeuw werden deze vaak bedekt met een kamerbreed tapijt.²⁰⁶ Voor deze onderliggende plankenvloeren werden dan ook geleidelijk aan minder mooie houtsoorten en voornamelijk naaldhout zoals vuren, grenen en lariks toegepast.

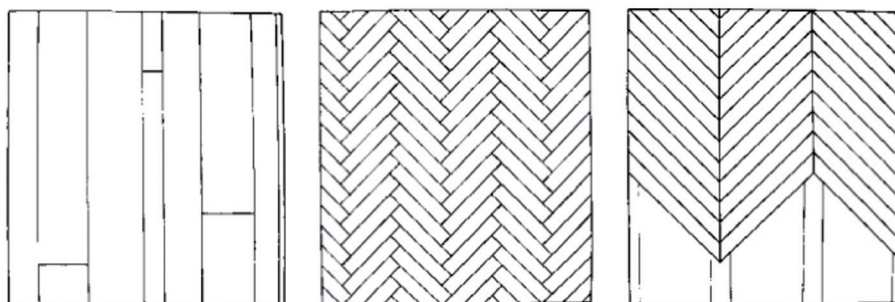

Fig 81. L: Strokenpatroon
M: Visgraatpatroon
R: Hongaarse punt

De parketvloeren worden eerder beschouwd als dekvloer die op een plankenvloer of als panelen rechtstreeks op de balken werden geplaatst. Tijdens de 18^e eeuw waren marqueterieparketten ontstaan die samengesteld waren uit diverse houtsoorten en soms andere materialen zoals ivoor of tin. Het succes van deze rijkelijke parketten bleef tot in de eerste helft van de

²⁰⁵ Charles, L., Everaert, G., Laleman, M.C., Lievois, D., Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent, Gent, 2001, p. 80

²⁰⁶ Monumentenwacht Vlaanderen vzw, Onderhoud van houten vloeren, 2008, p. 6

19e eeuw zeer sterk toenemen waardoor ze ook in Gent vaak in de meest representatieve ruimtes zoals het salon en de eetkamer werden toegepast.²⁰⁷ Vanaf het midden van de eeuw kwamen parketten met eenvoudigere vormen binnen het bereik van een ruimer publiek waardoor zich een parketindustrie ontwikkelde die naast exclusieve maatwerkparketten ook serieproducten op de markt bracht die via catalogussen te bestellen waren.²⁰⁸ Hierdoor was tegen het einde van de 19^e eeuw een samenstelling van het parket ontstaan die als algemeen geldend kan beschouwd worden. Een parketvloer bestond vanaf nu

Fig 82. Marqueterieparket met duidelijke aftekening van veld, fries en stoelenboord

meestal uit drie delen: het midden, 'milieu' of 'veld'; een decoratieve fries; en een eenvoudige stoelenboord tussen de fries en de wanden. Aan de deuropeningen kwam vaak nog een apart patroon voor. Het veld kan verschillende patronen

vertonen welke niet alleen uit esthetische overwegingen ontwikkeld werden. Dankzij compartimentering konden de groeven, ontstaan door krimp- en zwelgedrag, immers beperkt worden. Maar ook een economisch aspect speelde mee want door met kleinere stroken te werken was er minder houtverlies bij het verzagen van een boom waardoor de kosten gedrukt konden worden.

Een onderzoek van Monumentenwacht Vlaanderen naar parketvloeren kwam tot de conclusie dat men tijdens de 19^e eeuw voor de parketten over een indrukwekkend aantal houtsoorten beschikte; 23 Europese en 48 'Oost- en West-Indische'. Deze houtsoorten moesten naast de gewenste kleur, glans, textuur en beschikbaarheid ook aan een aantal technische vereisten

207 X, Bezoekersgids open monumentendag, Gent, 1991, p. 24-25

208 Van Cauwenbergh, I., *De Belgische parketindustrie in de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw: historiek en materiële sporen* in *Monumenten en Landschappen*, jaargang 17, nr. 3, 1998, p. 7-23

voldoen zoals voldoende hard en slijtvast, stabiel krimpgedrag en een hoog looizuurgehalte als weerstand tegen houtworm.²⁰⁹ Na de installatie werden net zoals vandaag omwille van kleine oneffenheden de vloeren machinaal volledig gladgeschuurd, enkel de zijkanten en niet zichtbare delen bleven ruw. De houtsoorten konden ook gebeitst (bv. ijzersulfaat, kaliumper- manganaat) of gekleurd (bv. campêche, cichorei, notenbister) worden om inheemse houtsoorten te laten doorgaan voor meer exotische soorten. Zo werd perelaar vaak zwart gebeitst en andere houtsoorten geel of rood gekleurd. In de tweede helft van de 19^e eeuw verschijnen naast de natuurlijke de eerste synthetische kleurstoffen op basis van teer of aniline zodat een grotere kleurdiversiteit mogelijk was.²¹⁰

Fig 83. Visitekaartjes van parketpolijsters

Daar op verscheiden plannen van Gentse woningen geen indicatie terug te vinden is van het gebruikte vloertype zou men in eerste instantie vermoeden dat deze keuze niet tot de ontwerp opdracht behoorde. Wanneer de encyclopedieën geraadpleegd worden zien we echter wel indicaties van vloertypes voor verschillende ruimtes waardoor we kunnen verwachten dat de architect zeker suggesties naar de bouwheer zal geuit hebben voor de toepassing van bepaalde vloeren in de verscheidene ruimtes.

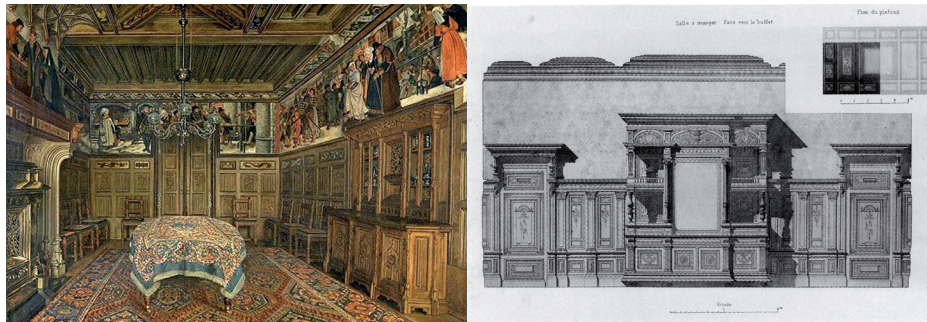
209 Monumentenwacht Vlaanderen vzw, Onderhoud van houten vloeren, 2008, p. 11

210 Monumentenwacht Vlaanderen vzw, Onderhoud van houten vloeren, 2008, p. 15-16

Lambriseringen en binnendeuren

Met een lambrisering worden panelen in fijn timmerwerk bedoeld welke als wandbekleding in de woning gebruikt worden. Tijdens de 19^e eeuw waren in de meeste woningen de prominentste ruimtes voorzien van een meestal rijkelijk uitgewerkte lambrisering. Zo hadden slaapkamers meestal een magnifieke alkoof voor het bed, waren de eetkamers voorzien van grote buffetten die afgestemd werden op de lambrisering en hadden de salons met

Fig 84. L: Schilderij van H. de Braekeleer 'Interieur in de Gildenkamerenstraat, Antwerpen' uit 1869
R: Ontwerp voor eetkamer in neorenaissancestijl

hun monumentale schoorstenen een meestal even rijkelijke lambrisering. Afhankelijk van het percentage van de wand dat door de lambrisering in beslag wordt genomen zijn er volgens Barré en Cloquet twee types te onderscheiden.

Les lambris de hauteur: het type lambrisering dat van vloer tot plafond wordt uitgevoerd. In koude landen heeft dit type als voordeel dat alle vochtigheid en condens uit de ruimtes wordt geweerd. Hun hoofdfunctie blijft echter wel het vormen van een rijkelijke decoratie waarvoor ze in overvloed worden verhoogd met moulures en gesculpteerde ornamenten. Normaal gezien wordt dit type lambrisering opgesplitst in twee delen door middel van een moulure die ongeveer dezelfde hoogte heeft als de venstertablet. Het onderste gedeelte van de lambrisering dat rust op een plint en fungeert als basis is steeds in eenvoudig schrijnwerk uitgevoerd en op een simpele wijze afgewerkt. Het bovenste deel wordt onderverdeeld in een systeem van kaders die ingevuld kunnen worden met wandkleden, behang, schilderijen op doek, bewerkte lederen panelen, ... Een uitvoering met gesculpteerde houten panelen als

invulling is eveneens mogelijk. De kaders zelf worden zeer simpel uitgevoerd om zo een rustpunt voor het oog te vormen maar ook om een goed contrast te krijgen tussen de opeenvolgende decoratieve panelen. Tijdens de negentiende eeuw zien we ook uitvoeringen waarbij net het tegenovergestelde wordt gedaan; de centrale panelen blijven onbewerkt en de kaders worden rijkelijk versierd met moulures en ornamenten welke in het vlak van de invullende panelen binnendringen.

Les lambris d'appui: het type lambrisering dat over maximaal 1/3 à 1/4 van de hoogte van de wand wordt uitgevoerd. Dit type heeft bovendien een veel bescheidenere uitstraling dan *Les lambris de hauteur* en heeft als hoofdfunctie het beschermen van de muur tegen stoten van meubilair en van de gaande en komende man. Bij de uitvoering kunnen panelen in minder complex opengewerkte kaders verwerkt worden, maar voor minder belangrijke ruimtes worden de kaders vaak weggelaten en wordt de lambrisering gevormd door verticaal naast elkaar geplaatste planchetten rustend op een plint en bekroond met één moulure.

De binnendeuren in de 19e eeuw waren meestal paneeldeuren opgebouwd uit drie panelen waarbij de onderverdeling afgestemd is op de onderverdeling van de lambriseringen en de benodigde hoogte voor de deurkruk. De bovenzijde van het middelste kleine paneel, genaamd de fries, wordt afgestemd op de moulure die als onderverdeling werkt bij *les lambris de hauteur* of als bekroning bij *les lambris d'appui*. Hierboven hebben we dan een groot paneel en eronder hebben we nog een paneel van gemiddelde hoogte. Deze techniek wordt zowel bij de enkelvoudige als bij de dubbele deuren

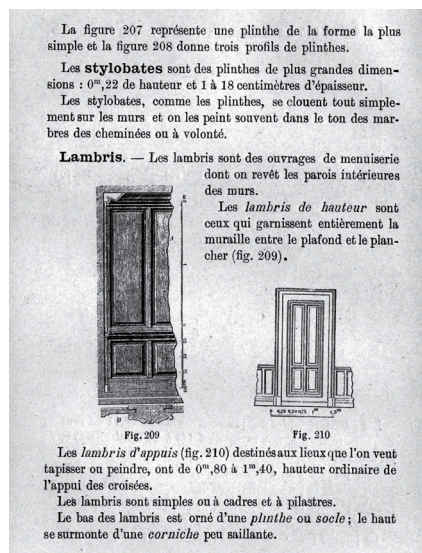

Fig 85. Pagina uit Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment

Fig 86. Paneeldeuren

toegepast. Het bovenste paneel kan eveneens vervangen worden door een glasplaat met gezandstraalde motieven om zo de ruimte extra te verlichten. Indien de ruimte waarin de binnendeur geplaatst wordt zeer hoog is kan men bovenaan nog een tweede fries toevoegen. Als afwerking worden deze deuren meestal geschilderd in het wit of met een houtimitatie.

Schoorsteenmantels

Terug is er bij zowel Barré als Cloquet informatie te vinden omtrent schoorstenen, hun gebruik, uitvoering... de informatie die bij Cloquet terug te vinden is echter gedetailleerder en uitgebreider waardoor we hier voornamelijk op zijn encyclopedie steunen. Een schoorsteen werd opgebouwd uit twee delen, een bovenste nis die zorgt voor de rookafvoer en een onderste nis waarbinnen het vuur werd gemaakt. Beide nissen worden gerealiseerd met bakstenen die goed doorbakken zijn om zo aan de hitte van het vuur en de rook te kunnen weerstaan. De onderste nis wordt gedeeltelijk opgenomen in de muurdikte en bestaat uit twee rechte voeten in opgaand metselwerk die voor een lokale verdikking van 20 à 30 centimeter van de muur zorgen. Op deze voeten wordt een latei gelegd om de opening te overspannen. Tijdens de 19e eeuw werd de binnenzijde van deze onderste nis met geëmailleerde baksteen, keramieken tegeltjes of vuurvaste steen uitgewerkt. De buitenzijde werd in het merendeel van de gevallen afgewerkt met elementen uit marmer welke men

doormiddel van pleister aan het metselwerk bevestigde. Afhankelijk van de vormgeving en graad van detaillering van deze marmeren omranding worden in de encyclopedieën verschillende types schoorstenen onderscheiden.

Fig 87. Visitekaartjes voor winkels van schoorsteenmantels

La cheminée capucine: het meest eenvoudige model, opgebouwd uit twee gladde stijlen steunend op een kleine sokkel, bovenop deze stijlen een gladde middenstijl waarop vervolgens een niet geprofileerde tablet wordt gelegd. Dit type werd uitgevoerd in eenvoudige marmersoorten zoals marbre noir français of rouge de flandre. De zijkanten van de schoorsteen kunnen eveneens uitgewerkt worden met hetzelfde marmer maar werden meestal bepleisterd en geschilderd. Een variant hierop is la capucine à cadre waarbij aan de marmeren omranding nog een verdiepte binnenrand is toegevoegd. Dit type werd doorgaans in slaapkamers toegepast.

Les cheminées à modillons: dit zijn schoorstenen met consoles of voluten, welke glad of bewerkt met bladmotieven kunnen zijn, schoorstenen met diamantpunten, schoorstenen met consoles eindigend in een leeuwenpoot, ... Tot dit type behoren zowel de modellen met gladde als deze met bewerkte stijlen en liggers.

Les cheminées Pompadour: schoorstenen met geslepen oppervlakken, een middenstijl met dubbele kromming, tablet en stijlen met geprofileerde en gesculpteerde randen en oppervlakken, mogelijk bekroond door een soort van attiek²¹¹ voor een monumentalere allure. Bij de meest luxueuze variant zijn de

²¹¹ verhoging boven de kroonlijst van een gevel, hetzij als een borstwering die het dak moet maskeren, hetzij als wand voor een lage zolderruimte

stijlen vervangen door kariatiden of pilasters bekroond door een kapitaal. Tot dit type behoren eveneens de vele variaties op de schoorstenen in Louis XIII-, Louis XIV- en Louis V stijl.

De bovenste nis van de schoorsteen die minder vooruitspringt dan de onderste werd in de belangrijkste ruimtes voorzien van een grote spiegel. Door dit verschil in dikte was het mogelijk om op de tablet voor de spiegel een klok te plaatsen met langs beide zijden een kandelaar, vaas of figuur. Deze mode die aan het begin van de 19^e eeuw nog niet bestond werd in de hand gewerkt door de moderne industriële kunst die deze schouwgarituren, bestaande uit de drie typische objecten, veelvuldig en met een grote variatie vervaardigde. Deze garnituren werden zoals hieronder te zien ook massaal aan het Genste cliënteel door middel van catalogussen voorgesteld.

Fig 88. Enkele paginas uit een catalogus van het warenhuis 'Dangotte'

Ornamenten en lijsten in sierstucwerk

Tijdens de 18^e eeuw werd het meeste lijst- en ornamentwerk nog ter plaatse door de stukadoors uitgevoerd. Door middel van houten of ijzeren mallen werden, soms in meerder lagen, lijsten op muren en plafonds getrokken. De ornamenten werden met de hand gemodelleerd. Naar het einde van de 18^e eeuw was het bepleisteren van muren en plafonds met lijstwerk en decoratieve elementen een vast onderdeel van het interieur geworden waardoor stukadoors een nieuwe techniek moesten ontwikkelen om aan de vraag te kunnen voldoen. Op korte termijn zouden de lijsten en ornamenten in stuc of gips zo op voorhand vervaardigd worden in houten mallen, gesneden door ervaren beeldhouwers, en na droging verwerkt worden in het reeds met de hand aangezette grote decor.²¹²

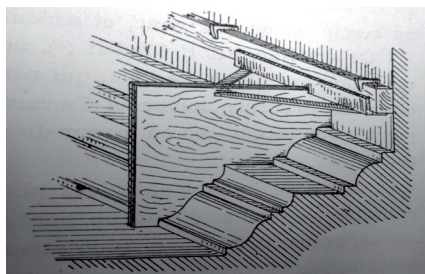

Fig 89. Houten mal voor het trekken van lijsten

Tijdens het empire publiceerden in Frankrijk Charles Percier (1764-1838) en Pierre Fontaine (1762-1853) verscheidene publicaties met Griekse-, Egyptische- en Franse of Italiaanse Renaissance modellen. Hun publicatie “Receuil de décorations intérieures” die vanaf 1801 tot 1812 verscheen in twaalf reeksen van zes platen zou een grootte invloed hebben op de interieurkunst in Frankrijk maar ook ver daarbuiten. Daar deze modelboeken enkel een tweedimensionale weergave konden geven van de nieuwe ornamenten en zo dus niet voldeden aan de verwachtingen van de decorateurs startte Joseph Beunat met het vervaardigen en verkopen van decoratieve elementen op grote schaal. Voor de productie van deze elementen in gips werd gebruik gemaakt van gelatine gietvormen. Zijn catalogus “Recueil des dessins d’ornements d’architecture” werd vermoedelijk vanaf 1813 uitgegeven. Deze

²¹² Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment, N°8 Peinture, Vitrerie, Pavages, Carrelages, etc., Parijs, 1898, p. 100

catalogus leverde een rijkdom aan ornamenten op, welke geïnspireerd waren op de opgravingen in Pompeï (1748) en Herculaneum (1750) maar ook op de Egyptische campagne van Napoleon uit 1798-1799.²¹³ Naast de collectie afzonderlijke elementen zijn er achteraan in de catalogus ook enkele platen terug te vinden die een suggestie tonen voor de volledige inrichting van verscheidene kamers op basis van hun afzonderlijke elementen. Daar er een exemplaar uit 1819 in de collectie van de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit aanwezig is kunnen we zo goed als zeker zeggen dat deze catalogus en dus ook zijn ornamenten in Gent werden gebruikt.

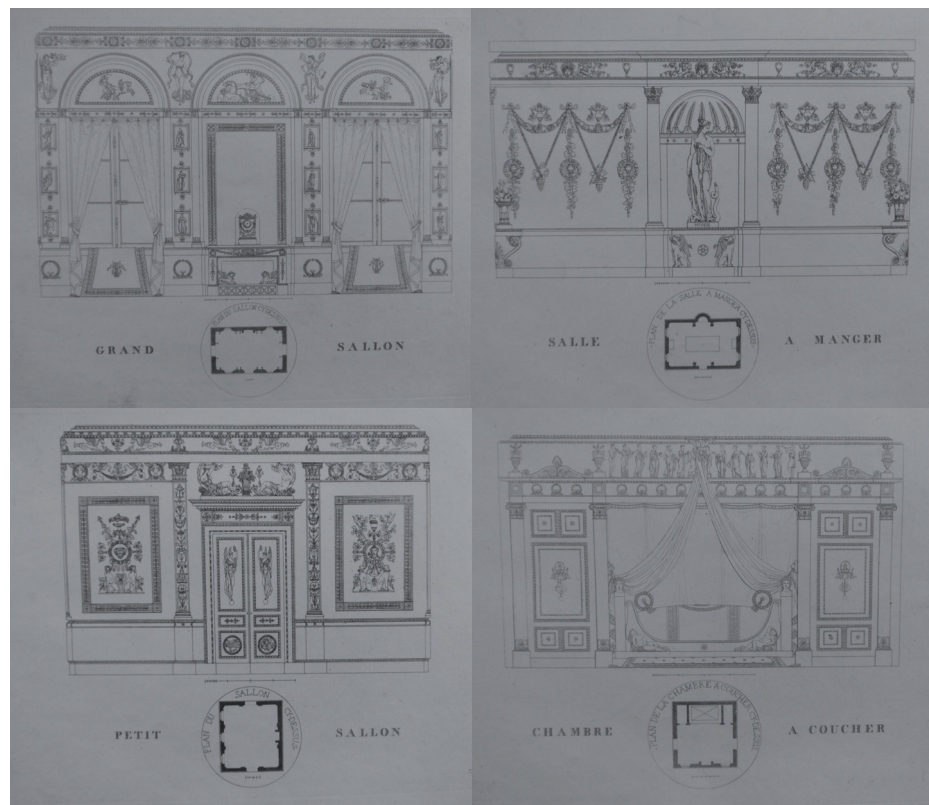

Fig 90. Enkele kamers ingericht met ornamenten uit de catalogus van Beunat

213 Everaert, G., Twee (on ?)bekende Gentse ornamentisten in Kalksteen! Kalk! Kalkmortel! Krijt! Plaaster! Pleister! Gips! Stuc!, Gent, p. 29-36

Hiernaast kunnen we voor Gent over het gedeeltelijk bewaard gebleven archief van Leopold Bruyneel beschikken. Deze stukadoor, werkzaam tussen 1869 en 1917, kan als representatief voor de periode beschouwd worden waardoor we een beeld krijgen van de ontwerpen en opdrachten uit de tweede helft van de 19^e eeuw. Ondanks dat Bruyneel in de Wegwijzer van Gent vermeld staat als beeldhouwer en plaasteren beelden- en ornamentgieter, vervaardigde zijn atelier heel wat plafond- en wanddecoraties in stuc en gips. Concurrerende ateliers waren onder meer deze van Adrien Bressers, Mathias Zens en A.J. Panicelli. Bij een bestelling kregen de opdrachtgevers een of meerdere tekeningen van het ontwerp te zien. De plannen waren meestal getekend op schaal maar

Fig 91. Visitekaartje van A.J.Panicelli

sneden en details werden, afhankelijk van de grootte van de opdracht en het aantal te decoreren kamers, op ware grootte getekend. Op één tekening waren vaak twee of meerdere alternatieven te zien. Er was ook altijd veel aandacht voor de centrale plafondrozet die, tot begin 20ste eeuw, de gasaansluiting voor de verlichting bevatte. Uit de ontwerpen kunnen we afleiden dat er zo goed als altijd voor een neostijl werd gekozen. De meest voorkomende waren de Renaissance-, de Lodewijk XIV-, XV-, de zeer populaire Lodewijk XVI-stijl en het empire.²¹⁴

214 Everaert, G., Twee (on ?)bekende Gentse ornamentisten in Kalksteen! Kalk! Kalkmortel! Krijt! Plaaster! Pleister! Gips! Stuc!, Gent, p. 29-36

Binnentrappen; de trapkelem, balustrade en traplicht

In de encyclopedieën is voor de binnentrappen een hele serie van technische vereisten te lezen zoals we ze ook vandaag nog steeds hebben. In de encyclopedie van Barré werden hier echter ook enkele richtlijnen met betrekking tot de plaatsing in de woning aan toegevoegd. Zo moest de trap dicht bij de hoofdingang van de woning geplaatst worden zodat hij makkelijk vanuit de ingang door bezoekers kon bewonderd worden. Men moest bovendien bij de planopbouw rekening houden dat de traphal goed verlicht kon worden met natuurlijk licht, waardoor de traphal zich meestal aan de achtergevel van de woning bevond en uitgerust was met een traplicht of lichtkoepel.

Als constructiemateriaal voor de trap kan men zowel voor steen, metaal als hout opteren maar in de 19^e eeuwse herenhuizen in Gent werden de meeste modellen in hout gerealiseerd. Voor de niet zichtbare delen werd gebruik gemaakt van dennenhout, de zichtbare delen werden uitgevoerd in eik voor een mooier effect. Vanaf het midden van de 19e eeuw werden in de royale trappenhuizen voor *les escaliers rompus en paliers of impériale*²¹⁵ naast eik ook tropische houtsoorten zoals mahonie toegepast. Daar dit mahonie zeer duur was werd in de minder exclusieve huizen beukenhout met een rood gekleurde alcoholverniss gebruikt om hetzelfde effect te bekomen.²¹⁶ Ondanks dat de trap in hout werd gerealiseerd werd de onderste trede in de traphal steeds uitgevoerd in marmer of blauwe hardsteen om vochtproblemen te vermijden. Op deze onderste trede werd dan een gebeeldhouwde trappaal bevestigd als aanzet van de leuning. Ook bij de minder chique huizen bleef de trappaal steeds alle aandacht opeisen. De meeste van de typisch, gebeeldhouwde eikenhouten trappalen waren afkomstig uit het Maasland en werden door de

215 Les escaliers rompus en paliers of impériale zijn traptypes waarbij men eerst een centrale traparm betreedt en op het daaropvolgende bordes de keuze krijgt om ofwel links of rechts verder naar boven te gaan.

216 Charles, L., Everaert, G., Laleman, M.C., Lievois, D., Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent, Gent, 2001, p. 81

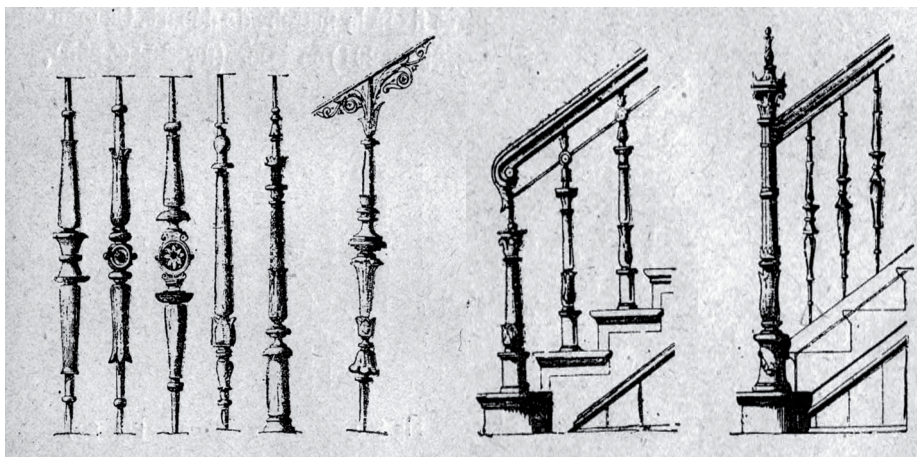

Fig 92. L: Diverse uitvoeringen van de trapspijlen
R: Twee voorbeelden van trappalen

lokale trappenmaker aangepast. Met de komst van de gasverlichting werd deze bovendien vaak voorzien van een sierlijk lichtornament.²¹⁷ De trappaal is ook het vertrekpunt van de handgreep die ononderbroken doorloopt tot aan het eindpunt van de trap op de bovenste verdieping. Deze handgreep is meestal uitgevoerd in eik, walnoot, acajou of perelaar en kan een zeer uiteenlopende profilering hebben. De trappleuning die als verankering van de handgreep met het traplichaam fungeert, doet eveneens dienst als borstwering waardoor ze een hoogte dient te hebben van 92 à 100cm tussen de trapneus en de onderzijde van de handgreep. De verticale elementen van de trappleuning kunnen in hout of metaal uitgevoerd worden en hebben een onderlinge afstand van maximaal 15cm. De houten elementen zijn meestal balustervormig en kunnen nog verder verrijkt worden met sculpteerwerk. De metalen elementen zijn breder uitgevoerd en rijkelijker geornamenteerd waardoor ze meestal afgewisseld worden met houten exemplaren om zo grotere tussenafstanden te creëren, maar nog steeds een degelijke bevestiging van de handgreep garanderen. De grotere tussenafstanden worden ingevuld door de ornamenten van de ijzeren elementen.

²¹⁷ Charles, L., Everaert, G., Laleman, M.C., Lievois, D., Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent, Gent, 2001, p. 81

In het begin van de 19^e eeuw werd het traplicht minder toegepast daar tijdens het empire het merendeel van de trappenhuizen op een rond of ovaalvormig plan werden opgebouwd. Door deze ontwerpkeuze was de trap tussen gebogen wanden gelegen waarin het moeilijk was om grote traplichten aan te brengen. Bovendien werd de trap in deze periode nog vaak in het midden van het gebouw opgetrokken waardoor het onmogelijk werd om via de zijwanden het trappenhuis te verlichten. Om deze rede opteerde men bij dit type trappen meestal voor het aanbrengen van een zenitale dakkoepel die het daglicht tot op de gelijkvloerse verdieping kon laten binnenvallen. Vanaf het tweede kwart van de 19^e eeuw werden de traplichten bij herenhuizen dan weer veelvuldig toegepast. Deze traplichten werden meestal uitgevoerd met ijzeren

Fig 93. Traplicht met panelen in gezandstraald glas

profielen, daar deze het voordeel hadden een groot beglaasd oppervlak te realiseren met grote stijfheid en lichte profilering. Hun indeling was bovendien stereotiep en vaak identiek bij huizen die in serie gebouwd werden. Grote glazen panelen werden meestal in het midden voorzien van een medaillon en omsloten door een smalle rand. De glazen panelen waren veelal gezandstraald, soms gecombineerd met gekleurde randen en hoeken die geëts of gezandstraalde werden met motieven. Naar het einde van de eeuw namen deze blikvangers in de traphal sterk in aantal af door een wijzigende planopbouw van het woonhuis en werden deze vaak vervangen door een gewoon raam.²¹⁸

218 Everaert, G., Everaert, G., Vensters, zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993, p. 115

Kleurenschema

In het achtste deel van de *Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment*²¹⁹ dat specifiek ingaat op schilderwerken, beglazing, bestrating, betegeling... is een uitgewerkte suggestie van een kleurenschema voor een herenhuis terug te vinden. In dit kleurenschema worden de representatieve ruimtes elk apart behandeld daar deze een belangrijke sociale rol te vervullen hadden, voor de overige ruimtes wordt één suggestie gegeven die algemeen toepasbaar is. Aan de hand van dit kleurenschema krijgen we een beeld van de destijds gangbare kleuren, mogelijke combinaties en toegepaste schildertechnieken.

Voor de vestibule wordt een wit plafond, wanden tot op halve hoogte in marmerimitatie of met panelen in twee tonen van groen of rood met erboven marmergroen en gladde of bewerkte moulures in donker groen voorgesteld. Een andere mogelijkheid is om enkel gebruik te maken van gemarmerde panelen waarbij de bovenste in een lichte kleur en de onderste in een donkerdere kleurtoon worden geschilderd.

In de traphal wordt gesuggereerd om de trapboom en optreden in een op eik lijkende kleurtoon te schilderen, de trapspijlen in het bruin waarbij de meer decoratief uitgewerkte delen voorzien worden van accenten in brons, groen, rood of geel. Voor de zijwanden stelt men dat een afwerking in marmer- of granieteffect meer geschikt dan een effen kleur daar deze wanden onderhevig zijn aan talrijke kleine beschadigingen. Deze techniek laat toe om reparaties makkelijker en minder zichtbaar uit te voeren. Voor een visueel aangenaam effect stelt men voor dat de onderzijde van de trappen het beste in een crème-, krijt- of zalmkleur wordt geschilderd die zo voor een warmer gevoel zorgt dan het normaal toegepaste gebroken wit.

De eetkamer krijgt een zalmkleurig plafond indien het om een vlakke uitvoering gaat, is er echter een cassetteplafond voorzien dan dient dit de

²¹⁹ Barré, L.A., *Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment*, N°8 Peinture, Vitrierie, Pavages, Carrelages, etc., Parijs, 1898, p. 10-11

structuur geschilderd te worden in een houttoon die afgestemd was op het meubilair. De bodem van de cassettes werden uitgevoerd in een effen rood of blauw met omkadering of decoratieve beschildering. Op de wanden een geschilderde lambrisering in een zelfde houttoon als het meubilair met erboven een wandbekleding in blauwachtig groen of rood voorzien van een rijkelijke omkadering in gelijkende kleuren. Wanneer men opteert voor papier is het aan te raden om gegaufreerd²²⁰ geelkleurig gevernist papier of imitatie wandkleden toe te passen.

Fig 94. Schilderij 'Het rode salon' door R. Janssens

Voor het salon waren er verschillende mogelijkheden. Een eerste mogelijkheid is een plafond met of zonder decoratie en wanden geschilderd in het wit met subtiele goudaccenten, parelgrijs of meerkleurige uitvoering. Een tweede mogelijkheid is er één met meer versiering: geschilderde paneellambrisering in bruintinten, de wanden in rijkelijk rood met gouden omranding en wandkleden met goudkleurige accenten.

Bij de overige ruimtes stelde men in het algemeen voor om gebruik te maken van witte plafonds, lichtgrijze wanden en donkere of in dezelfde kleur als de schouw gemarmerde plinten. De afwerking gebeurde met echte of geschilderde moulures.

220 Papier met vrij duidelijke reliëfs, doorgaans verkregen door vochtige of droge vellen papier te persen tussen walsen of platen met in elkaar passende motieven in reliëf en tegenreliëf.

Het is echter moeilijk om met zekerheid te zeggen of een dergelijk kleurenschema daadwerkelijk ook uitgebreid werd toegepast in Gent daar hiervoor een uitgebreid kleurenonderzoek in privéwoningen nodig is welke vaak niet toegankelijk zijn. We beschikken echter wel over het kleurenonderzoek van het Hotel Lousbergs-de-Hemptinne, één van de meest exclusieve 19e eeuwse huizen in Gent, dat gerestaureerd werd naar de originele 19e eeuwse toestand waardoor we het kleurenschema van Barré kunnen testen.

In de vestibule (zie Fig 77.) die hier ook dienstdoet als traphal werd gebruik gemaakt van een wit cassettenplafond en zijn de wanden uitgevoerd in een imitatie marmerbeschildering. De trap welke uitgevoerd werd in gepolitoerd mahoniehout is van uitzonderlijke kwaliteit en werd hierdoor onbeschilderd gelaten. Deze uitvoering komt nagenoeg perfect overeen met deze voorgesteld voor de vestibule en traphal in het kleurenschema van Barré, een opvallend verschil is echter wel dat de trap niet voorzien werd een schildering omwille van het exclusieve gebruikte hout wat echter niet inhoudt dat hij hierdoor afwijkt van het voorgestelde kleurenschema.

De eetkamer heeft een *lambris d'appui* in eikenhout zonder imitatiebeschildering waarboven een geweven wandbekleding met motief 'chinoiserie à la pagode' werd aangebracht die voor een oosters tintje zorgde. Het plafond heeft een reusachtig centraal rozet dat versierd is met putti, maskers en leeuwenkoppen welke verhoogd zijn met goud. De hoekversieringen van het plafond werden terug uitgewerkt met bustes en flankerende putti, acanthusbladeren en maskers. De eetkamer voldoet opnieuw in grote lijnen aan de beschrijving, het verschil zit hier voornamelijk in de uitvoering die hier net door de rijkdom van de bouwheer niet in imitatiematerialen werd uitgevoerd maar met de effectieve materialen die de schildering en papier uit het kleurenschema moesten imiteren.

In het grote salon is er terug een stucwerkplafond voorzien dat bijna identiek is aan deze van de eetkamer. Op de wanden werd een *lambris d'appui* in imitatie eikenhouten beschildering aangebracht met daarboven een rode damasten bespanning die afgeboord is met een vergulde eierlijst. Ook hier is

er terug een duidelijke overeenstemming met het kleurenschema van Barré met als enige uitzondering dat de wanden hier niet rood werden geschilderd maar voorzien werden van een rode damast.

Uit deze vergelijking die als resultaat heeft dat het kleurenonderzoek van het Hotel Lousbergs-de-Hemptinne daadwerkelijk in grote lijnen overeenstemt met het kleurenschema van Barré, kunnen we dus afleiden dat als dit kleurenschema in één van de meest exclusieve woningen van Gent werd toegepast het ook in andere meer gangbare herenhuizen werd gebruikt.

Keukens

In de Engelse vertaling van Nicolas Le Camus de Mézières' *Le génie de l'architecture*²²¹ is terug te vinden dat *Cleanliness* één van de belangrijkste kenmerken voor de keuken is en dat ook de indeling van de ruimte hier zo veel mogelijk moet toe bijdragen. De muren dienen voorzien te worden van een goede pleisterlaag, zodat een doorlopend en recht muuroppervlak wordt verkregen waarop geen opstapeling van stof of vuil mogelijk is. De ruimte dient zo ruim mogelijk opgevat te worden en in de mate van het mogelijke voorzien zijn van een geplaveide vloer en gewelfd plafond. Men moet eveneens zoveel mogelijk gebruik maken van de natuurlijke lichtinval waardoor de fornuizen het best vlak onder of in de directe nabijheid van de ramen worden geplaatst. Belangrijk voor deze ramen was dat enkel het bovenste gedeelte kon geopend worden zodat er zeker geen risico was op bezoedeling van het eten door binnen- of opwaaiend stof. De afmetingen van de fornuizen werden bepaald door de grote en maatschappelijke rol van het gezin. De muren dienen bekleed te worden met legplanken en haken op regelmatige afstanden zodat de keukenbenodigdheden hierop en -aan kunnen weggeborgen worden. Aan één van de uiteinden dient ook een kraan met opvangbak voorzien te worden

221 Le Camus de Mézières, N., Morin, B., *Le génie de l'architecture; ou, L'analogie de cet art avec nos sensations*, Parijs, 1780

Fig 95. Reclame van de
'Société Anonyme des
Fourneaux en Acier'
voor het 'Système
Hubbard'

zodat alles makkelijk kan gereinigd worden. In het midden van de ruimte wordt een lange beukenhouten tafel voorzien als werkblad, de meeste andere werkbladen zijn in de muren ingebouwd of zo opgesteld dat ze makkelijk kunnen weggeborgen worden zodat de vloer makkelijk en veelvuldig kan gereinigd worden. Om deze reden worden de plaveien ook het best in een lichte helling naar één zijde van de kamer gelegd zodat deze sneller kunnen opdrogen en het vervuilde water snel en eenvoudig kan afgevoerd worden. Belangrijk hierbij is wel om op te merken dat het hebben van een goede keuken kan beschouwd worden als een luxe. Alleen was deze luxe niet enkel weggelegd voor de hoogste klasse van de maatschappij, zo lezen we in Guadets *Eléments et théorie de l'architecture* "*Le fait d'avoir une cuisine ne pouvait pas rester indéfiniment un luxe de grand seigneur, et celui qui ne pouvait avoir à lui seul un château, un hôtel ou une maison voulut avoir une cuisine pour son appartement*".²²²

²²² Guadet, J., *Eléments et théorie de l'architecture*, Parijs, 1902, p. 116

Toilet- en Badkamers

In de beschrijving van de toiletkamer door Le Camus de Mézières lezen we dat het belangrijk is dat ook hier de elegantie van het verdere interieur wordt doorgetrokken. De vloer moet uitgevoerd worden met plaveien in arduin of marmer en het plafond moet voorzien worden van een simpele kroonlijst. Op de muren dient een *lambris d'appui* voorzien te worden met verzonken panelen of panelen in reliëf, welke een massieve uitstraling dienen te hebben. Deze lambrisering dient samen met de bovenliggende muur in een marmerimitatie geschilderd te worden. Een uitvoering zonder lambrisering met enkel een geschilderde marmerimitatie is ook mogelijk. Deze kamer is voorzien van een wasbassin voor de handen en een toilet. Dit laatste mag nooit rechtstreeks vanuit de deur zichtbaar zijn en dient dus bijgevolg links of rechts van de deuropening geplaatst te worden.

De badkamer dient een ruimte van idylle en melancholie te zijn zodat er een afleiding voor de geest ontstaat. De ruimte moest voorzien zijn van

Fig 96. Badkamer met
verzonken bad uit
begin 19e eeuw

één raam waar men het bad recht tegenover dient te positioneren zodat men vanuit het bad van een zicht naar buiten kan genieten. Dit bad diende echter niet op de vloer geplaatst te worden maar werd erin verzonken, waarbij nog een rand van 20 à 25 cm boven het vloeroppervlak wordt voorzien zodat het bad zonder veel moeite kan betreden worden. Er kan geopteerd worden om het bad in een nis of in het midden van de ruimte te plaatsen zodat men in het

laatste geval kan genieten van een zicht op de kamer rondom zich. Om deze reden dient de badkamer dan ook voorzien te worden met drie spiegels; één recht tegenover het raam, één boven de schoorsteen en één recht tegenover de schoorsteen zodat men zichzelf vanuit alle hoeken kan bewonderen tijdens het baden. De vloer en schoorsteen dienen in dezelfde marmersoort uitgevoerd worden en de voorkeur gaat hierbij uit naar geaderd wit marmer. De muren dienen in ditzelfde marmer of een geschilderde marmerimitatie uitgevoerd worden maar muurschilderingen met voorstellingen van de natuur of composities met stucwerk vallen eveneens binnen de mogelijkheden. Deze beschrijving die we terugvinden bij Nicolas Le Camus de Mézières was zeker niet de enige manier om een badkamer in te richten. In het modelboek van Joseph Beunat²²³ is een prent terug te vinden met een suggestie voor het inrichten van een badkamer. Hierin is een badkamer met rijkelijk stucwerk te zien waarbij een niet verzonken bad in een nis te zien is.

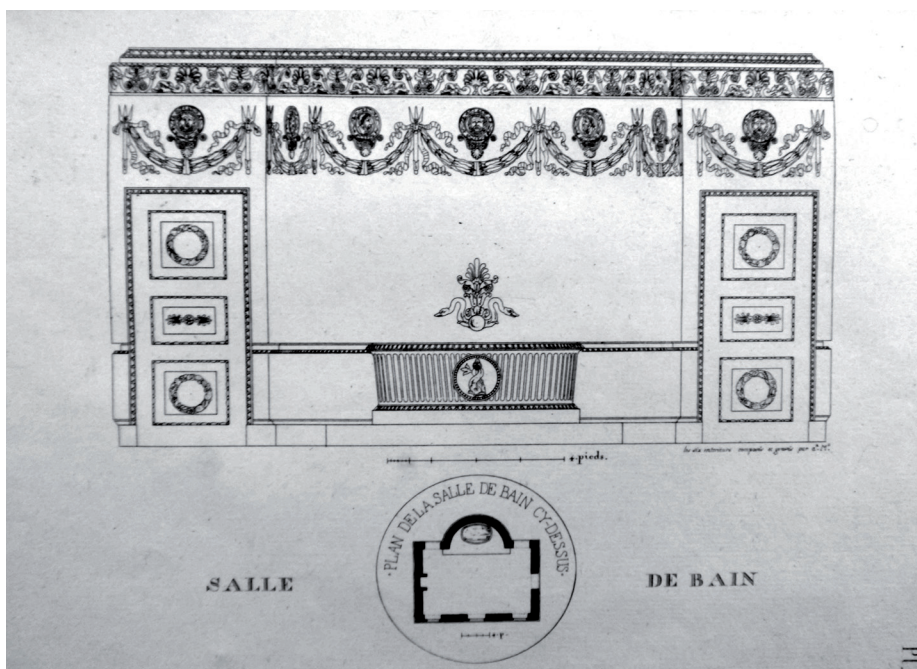

Fig 96. Ingerichte badkamer uit de catalogus van Beunat uit 1819

223 Beunat, J., Recueil des dessins d'ornements d'architecture, Paris, 1819

Dit modelboek uit 1819 toont hiermee aan dat het gebruik van verzonken baden in het begin van de 19^e eeuw zeker geen algemeen verspreid gebruik was daar deze door hun benodigde vloerdiepte enkel makkelijk konden uitgevoerd worden op de gelijkvloerse verdieping. In een reclamefolder van het Belgische bedrijf Godin dat opgericht werd in 1840 zijn verschillende modellen voor vrijstaande baden in geëmailleerd gietijzer terug te vinden waaruit we kunnen

afleiden dat in de loop van de 19^e eeuw deze veel frequenter werden toegepast dan de verzonken modellen daar de badkamers in de meeste herenhuizen ook meestal op de overloop naar de eerste verdieping werden gerealiseerd.

Fig 97. Reclame van de firma Godin voor badkamerartikelen

Conclusie

De 19^e eeuw kan zondermeer beschouwd worden als een eeuw vol kantelmomenten die ook vandaag nog steeds een impact hebben op onze maatschappij. De industrialisatie die nieuwe klassen in de maatschappij liet ontstaan, zorgde eveneens voor een bewustwording van het belang van goede huisvesting die niet enkel voor de meest geprivilegieerden moest weggelegd zijn. Daar in het begin van de 19^e eeuw de bouwactiviteit nog werd gedomineerd door inbreidingen en veranderingen in het historische stadscentrum zou al snel het besef komen dat de onhygiënische omstandigheden die hier het gevolg van waren zo snel mogelijk opgelost moesten worden en dit in het belang van de volledige maatschappij. De periode onmiddellijk na 1830 zou voor het verdere verloop van de ontwikkeling van de stad Gent dan ook erg bepalend zijn. In deze decennia werd door de realisatie van monumentale openbare gebouwen en de uitbouw van een monumentaal bouwkundig patrimonium in oude en nieuwe stadswijken de basis gelegd voor het aanzicht dat de Gentse binnenstad nu nog steeds draagt. Hoewel deze stadsuitbreidingen voor het grootste deel het werk waren van ingenieur-architecten was de betrokkenheid van de leidende burgerij, door hun rol in het stadsbestuur en het feit dat deze nieuwe wijken grotendeels voor hen bedoeld waren, hierbij erg opvallend. Vanaf 1860 kwam de nadruk vervolgens te liggen op de sanering van de binnenstad en vlotte verbindingen. Bovendien was de 19^e eeuw het moment waarop de burgerij massaal haar bestaan begon op te delen tussen stad en platteland waardoor eveneens een enorme bouwontwikkeling in de Gentse voorsteden ontstond.

Deze massale bouwactiviteit zorgde ervoor dat er nood was aan goed geschoolde architecten om aan de wensen van de Gentse burgerij te kunnen

voldoen. Ondanks dat België in het begin van de 19^e eeuw reeds over een aantal academies naar Parijs model beschikte, waaronder deze van Gent opgericht in 1751, waren de succesvolle architecten in het begin van deze periode hoofdzakelijk buitenlanders of Belgen die hun opleiding hadden genoten in het buitenland zoals Gents stadsarchitect Louis Roelandt. Gent zou in de 19e eeuw echter nog over twee andere architectuuropleidingen beschikken naast deze gedoceerd aan de academie. In 1835 richtte de Gentse universiteit de Ecole spéciale du Génie Civil op die een bouwkundig, technisch-wetenschappelijk architectuuronderwijs aanbood en vanaf 1862 zelfs een afzonderlijke opleiding tot ingenieur architect. In datzelfde jaar ontstond de derde vorm van architectuuronderwijs in Gent onder de vorm van de eerste St. Lucasschool waar een theoretisch onderwijs werd gedoceerd in combinatie met een vakopleiding in de diverse bouwambachten en toegepaste kunsten met de gotiek als voorbeeld. Tijdens de 19^e eeuw kon de architect als bronnenmateriaal voor zijn opdrachten bovendien beschikken over een zeer ruim aanbod aan geschriften die hij dan ook in een persoonlijke bibliotheek verzamelde. In Gent was er vooral een opvallende aanwezigheid van Franse handboeken en publicaties naast de klassieke handboeken. Daar er gedurende de 19^e eeuw nog geen restricties waren op het beroep van architect oefenden vele architecten ook nog meerdere bijberoepen uit binnen de bouw- en interieursector. Net door deze diversiteit binnen het beroepsprofiel van de architect is het zeer moeilijk om te achterhalen waar de ontwerpopdracht voor de Gentse architecten nu specifiek eindigde. Naar dit onderdeel van de vraagstelling is dus zeker nog extra onderzoek vereist dat echter dat door het ontbreken van primair bronmateriaal over de ontwerpopdracht bemoeilijkt wordt.

De gevel zal tijdens de 19e eeuw één van de belangrijkste representatieve onderdelen van de woning zijn. Hij was immers de weerspiegeling van de sociale status van de bouwheer waardoor hij voor hevige onderlinge wedijver zorgde aangezien ieder van hen de mooiste façade wou creëren. De regelgeving van het

stadsbestuur legde bovendien strenge restricties op aan de gevels waardoor de uniformering van een stereotype gevelarchitectuur in de hand werd gewerkt. Zo werd vanaf 1822 een lichte kleurstelling verplicht om de lichtreflectie van de openbare verlichting te verhogen. Het merendeel van de gevels werd dan ook met een lichte kleur bepleisterd of voorzien van een parement uit witte natuursteen en deur- en vensteromlijstingen in blauwe hardsteen om toch aan de verplichte kleurstelling te voldoen. Vanaf 1878 werden door het stadsreglement ook gevels *met de rij gevoegd* toegelaten waardoor naast de populaire bepleisterde gevels nu ook gevels in baksteen en natuursteen zonder afwerkingslaag werden geconstrueerd. Naast de reglementering van het stadsbestuur beïnvloedde ook de industrialisatie van de bouwsector het uitzicht van de huizen uit de tweede helft van de eeuw sterk door op grote schaal en tegen betaalbare prijzen geproduceerde bouwmaterialen. Het merendeel van de straatgevels van de herenhuizen in het centrum van Gent werd hierdoor gedurende de 19^e eeuw dan ook voortdurend afgestemd op de heersende architectuurtrends en de wetgeving.

Door de typologie van 19^e eeuwse woningen te baseren op gevel en plan kon reeds in 1874 door het tijdschrift L'Emulation een verdeling gegenereerd worden in vier duidelijk afgelijnde types van burgerwoningen voor stad en platteland. Het merendeel van de Gentse herenhuizen en luthoven is in drie van deze categorieën in te delen waardoor deze verdeling dan ook in deze scriptie gevolgd werd. Bovendien was de ruimteverdeling in deze woningen niet specifiek afgestemd op de gevelstijl waardoor een zelfde type plan met elke architectuurstijl kon gecombineerd worden. Binnen deze categorieën zijn dan nog eens telkens dezelfde trends te bemerken waarbij de verschillen vooral zitten in de uitwerking, grootte en het aantal vertrekken in de woning. Belangrijk voor de indeling van de huizen was de veranderende levensstijl en omgangsvormen die een nieuwe opdeling van de privéruimte als gevolg hadden. De herwaardering van familiale intimiteit impliceerde de duidelijke scheiding van ontvangstruimtes en ruimtes voor familiaal gebruik

en het dichter bij elkaar komen te liggen van de slaapkamers van ouders en kinderen. Bovendien werd de prominente aanwezigheid van huispersoneel als storend ervaren waardoor een scheiding tussen meesters en bedienden werd gegenereerd door een dubbele circulatie. De belangrijkste ruimtes voor representatie, het salon gelegen aan de straatzijde en de eetkamer aan de tuinzijde, moesten omwille van de sociale rituelen die bij het ontvangen van gasten hoorden steeds met elkaar verbonden zijn door middel van dubbele deuren zodat gasten onmiddellijk vanuit het salon de eetkamer konden betreden. De ruimte die tijdens de 19^e eeuw vooral ter discussie kwam was de keuken die ten gevolge van twee verschillende theorieën omtrent hygiëne en functionaliteit zowel in het half ondergrondse kelderniveau als in de nabijheid van de eetkamer kon gerealiseerd worden. In Gent zien we dat bij de herenhuizen van het type *La maison de bourgeoisie ou de rentier* de keuken vooral op de gelijkvloerse verdieping werd geïnstalleerd en dat bij de huizen van de types *La maison de maître ou hôtel* en *La maison de campagne* de keukens hoofdzakelijk in de kelderverdieping werden ondergebracht.

Tijdens de 19^e eeuw was er een sterke fascinatie voor een interieur als intieme besloten wereld voor het gezin welke werd afgeschermd van de publieke sfeer en beheerst door een materiële welbehagen en het daarmee samenhangende comfort. Toch was het burgerlijke interieur een kruispunt tussen de private sfeer van het gezin en de publieke sfeer van een klasse. Daar het interieur een publieke constructie was die moest toelaten een oordeel te vellen over de correcte invulling en ontwikkeling van de burgerlijke gezinswaarden. Een goed ingericht huis bewees immers dat je succesvol was en het functioneren van het burgerlijke leven met al zijn conventies en gebruiken kende. De ontwerpopdracht voor het interieur was in deze periode bovendien niet duidelijk gedefinieerd aangezien het de accumulatie en de mogelijkheid tot verandering was die telde. Hiernaast was stijleenheid gedurende de 19^e eeuw geen vereiste en verwachtte men eveneens dat zowel de man als vrouw des huizes elk hun eigen inbreng hadden bij het inrichten van de woning volgens

de laatste nieuwe trends. Daar vele architecten nog meerdere bijberoepen uitoefenden binnen de interieursector zoals we reeds hierboven aanhaalden is het moeilijk te definiëren welke rol zij juist bij deze inrichting vervulden. De encadrering van deze burgerlijke interieurs werd gerealiseerd met vaste interieurelementen zoals tegelvloeren, mozaïeken, parket, lambriseringen, schoorsteenmantels, sierstucwerk, kunstig uitgewerkte trapleuningen en het gebruik van kleurenschema's voor de wandbekleding. Voor de uitvoering van deze elementen kon de Gentenaar enerzijds beroep doen op lokale vertegenwoordigers van nationale en internationale producenten en anderzijds op de bekroonde lokale ambachtslieden. Deze elementen zijn met enkel kamers buiten categorie zoals de keukens, toilet- en badkamers vaak de laatste aanwezige getuigen van de rijkdom en ambitie van de burgerlijke interieurs uit de 19^e eeuw waardoor historische bouwencyclopedieën en gespecialiseerde studies samen met bewaarde 19^e eeuwse productcatalogussen geraadpleegd kunnen worden om verder informatie over deze interieurs te bekomen.

De hoofdbetrachting van deze studie was om vanuit een ontwerpersblik informatie op te sporen, samen te brengen en kritisch te lezen om een bewustwording van de oorspronkelijke ontwerpogave in al haar complexiteit en gelaagdheid te verkrijgen. Hierdoor zou een hopelijk beter geïnformeerde omgang met deze huizen kunnen ontstaan waardoor de aanpassing van ons 19^e eeuwse gebouwenpatrimonium met een andere, meer respectvolle ontwerpvisie kan gebeuren zodat ook de volgende generaties nog kunnen genieten van deze domestieke 19^e eeuwse burgerlijke architectuur.

Herkomst afbeeldingen

- Fig 1. Huis van Alijn, Fonds A. Vander Haeghen
- Fig 2. Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer
- Fig 3. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 4. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 5. Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer
- Fig 6. Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer
- Fig 7. Tyssens, J., Deftig vermaak, ijdel vertier. Stedelijkheid en burgerlijke ontspanning in het 19e eeuwse Gent, Gent, 2009, p. 47
- Fig 8. Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer
- Fig 9. Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer
- Fig 10. Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer
- Fig 11. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 12. Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer
- Fig 13. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 14. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 15. Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer
- Fig 16. Coene, A., De Raedt, M., Kaarten van Gent- Plannen voor Gent, 1534-2011, Gent, 2011
- Fig 17. Stadsarchief Gent, Album Minnaert
Dambruyn, J., Bral, G., Rambaut, A., Een stad in opbouw Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Gent, 1992
- Fig 18. Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer
- Fig 19. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 20. Coene, A., De Raedt, M., Kaarten van Gent- Plannen voor Gent, 1534-2011, Gent, 2011

- Fig 21. Goetghebuer, P.J., Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas, 1827
- Fig 22. Gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France
- Fig 23. Gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France
- Fig 24. L'Emulation 1884
- Fig 25. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 26. Stadsarchief Gent,
Bouwaanvraag 6798: Charles-Quint (rue) – Minard. L. – Construction de deux maisons - 1851
- Fig 27. Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer
- Fig 28. STA°M Gent, beeldenreeks Zuid
- Fig 29. Collectie Rijksuniversiteit Gent
Collectie MIAT
- Fig 30. Huis van Alijn
- Fig 30. Huis van Alijn
- Fig 31. Eigen foto: Laurent Delvauxstraat
- Fig 32. Stadsarchief Gent,
X, Stad Gent, Reglement over de bouwwerken, Gent, 1894
- Fig 33. Eigen foto: Iepenstraat
- Fig 34. Eigen foto: Kortrijkse Poortstraat en Kouter
- Fig 35. Eigen foto: Coupure Links
- Fig 36. Eigen foto: Coupure rechts
- Fig 37. Eigen foto: Volderstraat, Universiteitsstraat en Gouvernementstraat
- Fig 38. Eigen foto: Twaalf Kamenstraat, Kortrijkse Poortstraat, Korte Meer, Coupure Links en Iepenstraat
- Fig 39. Eigen foto: Coupure Links, Kortrijkse Poortstraat en Louis Van Hulststraat
- Fig 40. Eigen foto: Keizer Karelstraat, Volderstraat en Universiteitsstraat
- Fig 41. Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment: N°7 Serrurerie et menuiserie en fer, Parijs, 1898

Fig 42. Eigen foto: Iepenstraat

Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen
techniek en esthetiek, Gent, 1995

Fig 43. Eigen foto: Coupure Links, Laurent Delvauxstraat en Kortrijkse
Poortstraat

Fig 44. Eigen foto: Spoorwegstraat (Schellebelle) en Twaalf Kamerenstraat
Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen
techniek en esthetiek, Gent, 1995

Fig 45. Eigen foto: Coupure Links

Fig 46. Eigen foto: Coupure Links

Fig 47. Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen
techniek en esthetiek, Gent, 1995

Fig 48. Eigen foto: Schouwburgstraat en Iepenstraat

Fig 49. Diderot, M., D'Alembert, M., Encyclopédie ou dictionnaire raisonné
des sciences, des arts et des métiers, Genève, 1777

Fig 50. Eigen foto: Joseph Plateaustraat

Fig 51. Eigen foto: Twaalf Kamerenstraat

Fig 52. X, Onderhoudsboekje houten schrijnwerk: Erfgoed en comfort
verenigen, 2008

Fig 53. X, Onderhoudsboekje houten schrijnwerk: Erfgoed en comfort
verenigen, 2008

Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen
techniek en esthetiek, Gent, 1995

Fig 54. Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment: N°8 Peinture,
Vitrerie, Pavages, Carrelages, etc., Parijs, 1898
Eigen foto : Recollettenlei

Fig 55. Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment: N°8 Peinture,
Vitrerie, Pavages, Carrelages, etc., Parijs, 1898
Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen
techniek en esthetiek, Gent, 1995

Fig 56. Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer

- Fig 57. Eigen foto: Korte Meer
- Fig 58. Eigen foto: Willem Tellstraat
- Fig 59. Eigen foto: Hospitaalstraat
- Fig 60. Eigen foto: Baudelostraat
- Fig 61. Van Loo, A., Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen, 2003
- Fig 62. Stadsarchief Gent, Bouwaanvraag
- Fig 63. National Gallery of Art, Washington, Chester Dale Fund
- Fig 64. Eleb-Vidal, M., Debarre-Blanchard, A., Architectures de la vie privée, Maisons et mentalités XVIIe-XIX siècles, Brussel, 1989
- Fig 65. Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer
- Fig 66. X, Bezoekersgids open monumentendag, Gent, 1991
- Fig 67. X, Bezoekersgids open monumentendag, Gent, 1991
- Fig 68. Vermeulen, A., De Leie Natuur en Cultuur, Tielt, 1988
- Fig 69. Vermeulen, A., De Leie Natuur en Cultuur, Tielt, 1988
- Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment: N°7 Serrurerie et menuiserie en fer, Parijs, 1898
- Fig 70. Vermeulen, A., De Leie Natuur en Cultuur, Tielt, 1988
- Fig 71. Vermeulen, A., De Leie Natuur en Cultuur, Tielt, 1988
- Fig 72. Van Dijk, T., De Rynck, P., Tussen schemer en licht in Belichte stad over dag, licht en nacht, Tielt, 2010
- Fig 73. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 74. Dambruyn, J., Bral, G., Rambaut, A., Een stad in opbouw Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Gent, 1992
- Fig 75. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 76. Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., De 19e eeuw in België Architectuur en Interieurs, Tielt, 1994
- Fig 77. Dambruyn, J., Bral, G., Rambaut, A., Een stad in opbouw Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Gent, 1992
- Fig 78. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 79. Collectie Rijksuniversiteit Gent

- Fig 80. Eigen foto: Joseph Plateaustraat
- Fig 81. X, Monumentenwacht Vlaanderen vzw, Onderhoud van houten vloeren, 2008
- Fig 82. <http://www.atelierpassepartout.be>
- Fig 83. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 84. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen
L'Emulation 1887
- Fig 85. Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment: N°5 Menuiserie en bois, Parijs, 1898
- Fig 86. Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment: N°5 Menuiserie en bois, Parijs, 1898
- Fig 87. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 88. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 89. Cloquet, L., Traité d'architecture : éléments de l'architecture, types d'édifices, esthétique, composition et pratique de l'architecture, Parijs, 1898
- Fig 90. Beunat, J., Recueil des dessins d'ornements d'architecture, Parijs, 1819
- Fig 91. De Herdt, R., Bedrijvig Gent; Gent op geporseleinde kaarten, Gent, 2009
- Fig 92. Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment: N°5 Menuiserie en bois, Parijs, 1898
- Fig 93. Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993
- Fig 94. Museum voor Schone Kunsten Gent
- Fig 95. Collectie Rijksuniversiteit Gent
- Fig 96. Rottier, H., Onderdak: 5000jaar wonen in de lage landen, Leuven, 1988
- Fig 97. Collectie Rijksuniversiteit Gent

Bibliografie

Adriaenssen, Fr., Het Zollikofer-De Vigneplan en de Co. Immobilière, in Tijdschrift voor industriële Cultuur, 1986

Bekaert, G., Omtrent wonen, Deurne, 1975

Bergdoll, B., European Architecture 1750-1890, New York, 2000

Baedeker, K., Belgique et Hollande. Manuel du voyageur, Leipzig, 1885

Baillieul, B., Gentse Kastelen, Gent, 1990

Barré, L.A., Petite Encyclopédie pratique du Bâtiment: N°3 Maçonnerie en général, N°5 Menuiserie en bois, N°7 Serrurerie et menuiserie en fer, N°8 Peinture, Vitrerie, Pavages, Carrelages, etc., Parijs, 1898

Beunat, J., Recueil des dessins d'ornements d'architecture, Parijs, 1819

Bergmans, A., De Maeyer, J., Denslagen, W., van Leeuwen, W., Neostijlen in de negentiende eeuw. Zorg geboden?, Leuven, 2002

Bonte, M., Brysse, A., De Clerg, L., Prevenier, W., Van Eenoo, R., De Coupure in Gent : scheiding en verbinding, Gent, 2009

Bontridder, A., Dialoog tussen licht en stilte, p11-19, Antwerpen, 1963

Brouwer, P., De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw, Rotterdam, 2011

Castermans, A., Parallèle des maisons de Bruxelles et des principales villes de la Belgique, construites depuis 1830 jusqu'à nos jours, Parijs, 1856

Charles, L., Everaert, G., Laleman, M.C., Lievois, D., Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent, Gent, 2001

Claeys, P., Notes et Souvenirs Tome deuxième, Gent, 1904

Cloquet, L., Traité d'architecture : éléments de l'architecture, types d'édifices, esthétique, composition et pratique de l'architecture, Parijs, 1898

Cluysenaar, J.P., Maisons de campagne, châteaux, fermes, maisons de jardinier, garde-chase et d'ouvrier, etc., Brussel, 1859

Coene, A., De Raedt, M., Bijdragen tot de stadsontwikkeling van Gent 1560-1990, Gent, 1990

Coene, A., De Raedt, M., Kaarten van Gent- Plannen voor Gent, 1534-2011, Gent, 2011

Daly, C., L'Architecture privée au XIXe siècle sous Napoléon III, Parijs, 1864

Dambruyne, J., Bral, G., Rambaut, A., Een stad in opbouw Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913, Gent, 1992

De Caigny, S., Bouwen aan een nieuwe thuis, Wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum, Leuven, 2010

Decavele, J., Pairon, E., Van de Wiele, J., Een vreemde eend in de Belgische bijt, Gent in de periode 1830-1860, Gent, 1980

Decavele, J., Capiteyn, A., Van Coile, C., Vanderlinden, H., Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895, Gent, 1983

De Herdt, R., Bedrijvig Gent; Gent op geporseleinde kaarten, Gent, 2009

De Kegel, A., Demey, A., Devos, P., Pieteraerens, M., Robijns, L., Beschermde monumenten, stads- en dorpsgezichten en landschappen in Oost-Vlaanderen. Arrondissement Gent, Gent, 1992

De Loose, B., Van Bruwane, C., De klap-bank der juffers. Wonen en leven in het 18de eeuwse Gent, Gent, 1987

De Maere, Recueil des Alignements et rues nouvelles, Gent, 1860-1875

De Maeyer, J., Van Rompaey, L., Upstairs Downstairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995, Gent, 1996

Diderot, M., D'Alembert, M., Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, Genève, 1777

Eleb-Vidal, M., Debarre-Blanchard, A., Architectures de la vie privée, Maisons et mentalités XVIIe-XIX siècles, Brussel, 1989

Everaert, G., Twee (on ?)bekende Gentse ornamentisten in Kalksteen! Kalk! Kalkmortel! Krijt! Plaaster! Pleister! Gips! Stuc!, Gent

Goetghebuer, P.J., Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du Royaume des Pays-Bas, 1827

Gohel, L.M., Sculpture et Architecture au XIXe siècle, Parijs, 1986

Grieten, S., Vreemd gebouwd. Westerse en niet-Westerse elementen in onze architectuur, Antwerpen, 2002

Jones, O., The Grammar of Ornament, Londen, 1986

Joos, L., De Gentse gordel : stadsvernieuwing in de 19e eeuwse volksbuurten, Gent, 1988

Laan, B., Achter gesloten deuren. Bronnen voor Interieur historisch onderzoek 1800-1950, Rotterdam, 2000

Laporte, D., Brepols Architectuurgids Gent, Turnhout, 1994

Le Camus de Mézières, N., Le génie de l'architecture; ou, L'analogie de cet art avec nos sensations, Parijs, 1780, vertaling door Britt, D., The genius of architecture; or, The analogy of that art with our sensations, Santa Monica, 1992

Leonard, E., Schets der Ontwikkeling van het Huisuitzicht in Vlaanderen, Antwerpen, 1921

Lootens, P., Decavele, J., De Clercq, L., e.a., De Opera van Gent : het Grand Théâtre van Roelandt, Philastre en Cambon architectuur, interieurs, restauratie, Tielt, 1993

Palmaerts, G., Eclecticisme : over moderne architectuur in de negentiende eeuw, Rotterdam, 2005

Pevsner, N., An outline of European Architecture, p198, Londen, 1973

Pey, I., Bouwen voor gezeten burgers, Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901), Zwolle, 2004

Possemiers, J., De voorstad groeit. Antwerpen-Zurenborg 1900, Brussel, 1991

Poulain, N., Gent en Architectuur. Trots, schande en herwaardering in een overzicht, olv N. Poulain, Brugge, 1984

Puttemans, P., Moderne bouwkunst in België, Geschiedenis van de bouwkunst in België , Brussel, 1975

Rengade, J., Les besoins de la vie et les éléments du bien-être, 1880

Rottier, H., Onderdak: 5000jaar wonen in de lage landen, Leuven, 1988

Schoonjans, Y., Architectuur en Vooruitgang. De cultuur van het eclecticisme in de 19e eeuw, Gent, 2007

Steyaert J.J., Volledige beschrijving van Gent. I.S. Van Dosselaere, Gent, 1857

Sparke, P., As Long As It's Pink: The Sexual Politics Of Taste, Londen, 1995

Suèr, H.A.G., Het dagdagelijkse leven van onze voorouders in het midden van de 19e eeuw, Antwerpen, 1961

Tyssens, J., Deftig vermaak, ijdel vertier. Stedelijkheid en burgerlijke ontspanning in het 19e eeuwse Gent, Gent, 2009

Van Audenaerde Frank, Ontstaan en groei van de Gentse Maatschappij voor de Huisvesting. Onuitgegeven proefschrift tot het behalen van de graad van burgerlijk ingenieur architect, R.U.G. 1983-1984

Van Cauwenbergh, I., De Belgische parketindustrie in de 19de eeuw en het begin van de 20ste

eeuw: historiek en materiële sporen in Monumenten en Landschappen, jaargang 17, nr. 3, 1998

Van Cleven, J., Het historisch interieur in Vlaanderen, Roeselaere, 1989

Van Cleven, J., Van Tyghem, F., de Wilde, I., Hoozee, R., Neogotiek in België, Tielt, 1994

Vandenbreeden, J., Dierkens-Aubry, F., De 19^e eeuw in België Architectuur en Interieurs, Tielt, 1994

Vandendriessche, Y., Verborgen geuren, Organisatiestructuur van 19^e eeuwse kasteelkeukens in het Gentse, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Gent, 2006

Van de Vijver, D., Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830), Leuven, 2003

Van Doorne, G., Architectuur als visuele taal van een stedelijke cultuur, in Gent, apologie voor een rebelse stad, olv J; Decavele, p 373-396, Antwerpen, 1989

Van Doorne, G., Everaert, G., Het venster : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993

Van Doorne, G., Everaert, G., Deuren en poorten : zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1995

Van Doorne, G., Devisscher, H., Gent schoon geprent : impressies van een stad doorheen de geschiedenis, Gent, 1995

Van Dijk, T., De Rynck, P., Tussen schemer en licht in Belichte stad over dag, licht en nacht, Tielt, 2010

Van Loo, A. 2003: Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden, Antwerpen, 2003

Van Tyghem, F., De Vlaamse Kaai in Gent, een typisch voorbeeld van negentienden-eeuws eclectisme, Gent, 1975

Vermeulen, A., De Leie Natuur en Cultuur, Tielt, 1988

Vermeulen, A., De woning als criterium voor de sociale doorsnede in Gent 1834, Gent, 1984

Verschaffel, B., Van Hermes en Hestia. Teksten over architectuur, Gent, 2006

Verschaffel, B., Van gevels en gezichten, Gent, 2011

Victoir, J., Vanderperren, J., Hendrik Beyaert : van classicisme tot art nouveau, Sint-Martens-Latem, 1992

Viollet Le Duc, E., Histoire d'une maison, Parijs, 1873

X, Bezoekersgids open monumentendag, Gent, 1991

X, Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Deel 4nb Bogaert Chris: Historische en stads geografische evolutie van Gent, 1979

X, L'Emulation, Brussel, 1874-1895

X, Monumenten verdienen onze zorg, Gevelafwerking, Gent

X, Monumentenwacht Vlaanderen vzw, Onderhoud van houten vloeren, 2008

X, Onderhoudsboekje houten schrijnwerk: Erfgoed en comfort verenigen, 2008

X, Open Monumenten dag steen; grondstof, stof tot nadenken..., Gent, 2003

X, Recueil des réglemens de police de la ville de Gand, province de la Flandre Orientale, Gent, 1819

X, Stad Gent, Reglement over de bouwwerken, Gent, 1894

Gesprek Guido Everaert in Hôtel d'Hane Steenhuyse op maandag 23 april om 10u30

Collectie vliegende bladen van de Rijksuniversiteit Gent.

